

SOY

Elmi-kütləvi dərgi

№3 (47) 2011

Redaksiya heyəti:

Ənvər Çingizoğlu
(baş redaktor),

Bəhram Məmmədli
(elmi məsləhətçi),

Nərgiz Quliyeva,
Tariyel Məmmədov,
Ədalət Tahirzadə,
Vasif Quliyev,
Mahal Qacar,
Nazim Əlifov,
Natiq Qubadoğlu,
Böyük Mollayı (İran),
Məmduh Yağmur (Türkiyə),
Eldar İsmayılov (Rusiya)

*Müəlliflik hüququ qorunur.
Müəlliflərin və yaxud redaksiya
heyətinin razılığı olmadan bü-
tövlüklə iqtibas edilə bilməz.
Qismən istifadə edildikdə dərgi-
yə istinad olunmalıdır.*

*Göstərilən faktların, bilgi-
lərin, bəlgələrin, tarixlərin və
başqa məlumatların doğruluğu-
na görə məsuliyyəti müəlliflər
daşıyırlar.*

Əlaqə telefonu:
(012) 496-95-80
(050) 327-91-28

E-mail ünvanı
anvar.farajov@mail.ru

Bu sayımızda:

Geneologiya öçerkləri

Ənvər Çingizoğlu.	
Hacıbəylinskilər: şəcərənin bəzi detalları	4
Ənvər Çingizoğlu. Hacıyevlər: Hacı Allahverən bəyin törəmələri	8
Ənvər Çingizoğlu. Əmirovlar: Xalac bəyləri	12
Ənvər Çingizoğlu. Darabbəyovlar soyunun tarixi	17
Ənvər Çingizoğlu. Nəzirovlar: Mirzə Nəzir bəyin soyu	19
Ənvər Çingizoğlu. Alisəfərli Tayfası	20

Ailə tarixçələri

Ənvər Çingizoğlu. Seyid Ali Xəlifənin nəsl (XIII-XIX əsrlər)	23
--	----

Azərbaycan elləri

Ənvər Çingizoğlu. Qacar elinin təşkilində turqutların rolu ..	30
--	----

Soyluların portreti

Ənvər Çingizoğlu. Yusif bəy çavuşlu-ustaclı	37
--	----

Ünlülər

Ənvər Çingizoğlu. Mirzə Rza xan müvəyyidəssəltənə	40
--	----

Tarix

Ənvər Çingizoğlu. Həmədan şəhərinin qısa tarixi	41
--	----

Ənvər Çingizoğlu. Xoy xanlığı və Hüseynqulu Xan Dünbili	48
---	----

Tarixçilər

Bəhram Məmmədli. Şeyx Məhəmmədəli Həzin	52
--	----

Mədəniyyət

Ənvər Çingizoğlu. Avşar elindən bir neçə şair	55
--	----

Ənvər Çingizoğlu. Türkmanı janrı	60
---	----

Yurddaşlarımız

Şeyx Cəlaləddin Təbrizi	63
--------------------------------------	----

Etnoqrafik etüdlər

Ənvər Çingizoğlu, Mahal Qacar. Qumuqlar	69
--	----

Yurd yeri

Ənvər Çingizoğlu, Natiq Qubadoğlu. Çəpni eli anadoludan arana	79
---	----

Bəlgələr, bilgiler

Ənvər Çingizoğlu. Mirbəğirovlar və onlarla bağlı sənədlər	82
---	----

SOY

№ 4 (48)

2011

ELMI-KÜTLƏVİ DƏRGİ

Baş redaktordan

Xoş gördük, möhtərəm oxucular! Yenə də sizi deyib görüşünüzə gəlmişik. Barımız-boxçamız doludur. Saxlanclarda saxlanılan qeydədəyər nə varsa yığıb-yığışdırıb, sizinlə bölüşməyə gəldik.

İstəyimiz sizi sevindirməkdir. Bu dəfə də bəy babalarımızdan, ağır-ağsaqqal atalarımızdan sizi nişan gətirmişik.

Tədqiqatımızın coğrafiyası genişdi. Altaydan Anadoluya qədər köhnə, kardar, kəramətli kişilərdən yazılar. Oxumaq sizdən.

Allah yardımçınız olsun!..

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

HACIBƏYLİNSKİLƏR: ŞƏCƏRƏNİN BƏZİ DETALLARI

Hacıbəyli soyu Qacar elinə bağlıdır. Hələ Əmir Teymurun hakimiyyəti dönəmindən bu soy İrəvan çuxurunda yaşayır. Orta çağda Allahverdi bəy Şahgəldi bəy oğlu Hacıbəyli-Qacarin İrəvan ətrafındakı Kirəşli və Keşikənd kəndlərində mülkü vardı.

Hacıbəyli soyunun nümayəndələrindən biri **Mehdi bəy** İrəvan şəhərində anadan olmuşdu.

Mehdi bəyin Rza bəy, Əjdər bəy adlı oğlanları vardı.

Rza bəy Mehdi bəy oğlu Hacıbəylinski 4 aprel 1874-cü ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra Yelisev qrad Yunker məktəbinə sırası rütbəsilə daxil olmuşdu. 27 aprel 1898-ci ildə Əlahəzrət İmperator Böyük knyaz Mixail Mixailoviçin 21-ci draquon alayına kornet rütbəsilə qəbul olmuşdu. 15 mart 1902-ci ildə poruçik rütbəsinə layiq görülmüşdü. 1 sentyabr 1905-ci ildə ştabs-rotmistr rütbəsi almışdı. 25 aprel 1912-ci ildə rotmistr rütbəsinə təqdim olunmuşdu. (<http://regiment.ru/bio/G/104.htm>)

Rza bəy Hacıbəylinski I Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. 23 oktyabr 1914-cü ildə yaralanmışdı. Sağalib cəbhəyə yollanmışdı. Təkrar yara almışdı. 12 mart və 31 avqust 1915-ci ildə kontuziya almışdı. Sağalar-sağalmaz yenə cəbhəyə yollanmışdı.

Rza bəy Hacıbəylinski 20 iyul 1916-cı ildə podpolkovnik rütbəsi almışdı. 31 avqust 1916-cı ildə ştab zabiti kimi Qafqaz ordusunun etabnəqliyyat hissəsinə başçılıq etmişdi.

Rza bəy Hacıbəylinski döyüşlərdə fərqləndiyinə görə, "İgidliyə görə" yazısı ilə 4-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Anna", 2-ci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri, bu ordenlərin qılıncları ilə təltif edilmişdi.

Rza bəy Hacıbəylinski ADR-in ordusunda da xidmət etmişdi. Burda polkovnik rütbəsi almışdı. 1918-ci ildə Qarayazı Atlı dəstəsinə başçılıq etmişdi. Həmin ilin noyabr ayından 1-ci Tatar alayının rəisi olmuşdu. 1919-

cu ilin sentyabr ayından Bakı Əlahiddə rayonunun qərargah rəisi vəzifəsinə göndərilmişdi. ADR Hərbi nazirinin 128 nömrəli əmri ilə 1 mart 1920-ci ildə Ordu baş qərargahının əməliyyat-kəşfiyyat şöbəsinə rəis təyin edilmişdi. Kəşfiyyat işi polkovnik Rza bəy Hacıbəylinskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Ordusunun Baş Qərargahının general-kvartirmeyster idarəsinin kəşfiyyat-əməliyyat bölməsi tərəfindən yerinə yetirilirdi.

Rza bəy Hacıbəylinski 3 aprel 1920-ci ildə Könüllülər ordusunun hərbi səfərbərlik komissiyasına üzv təyin olunmuşdu.

Rza bəy Hacıbəylinski 14 yanvar 1938-ci ildə güllələndi.

Rza bəyin Kamil bəy adlı oğlu vardı.

Kamil bəy Rza bəy oğlu Hacıbəylinski 16 yanvar 1919-cu ildə Bakı şəhərində dünyaya gəlmişdi. II Dünya müharibəsində iştirak etmişdi. Şimali-Qərbi, Mərkəzi, Kareliya, 2-ci, 3-cü Ukrayna cəbhələrində döyüşmüşdü. 1942-ci ilin avqust ayından 1943-cü ilin iyun ayına kimi tabor komandirinin rəhbərliyinə rəhbərlik etmişdi, 1943-cü ilin iyun ayından 1944-cü ilin avqust ayınadək vızvod komandiri, 1944-cü ilin avqust ayından 1945-ci ilin aprel ayınadək Rabitə taborunun komandiri, 1945-ci ilin aprel ayından 1946-cı ilin aprel ayınadək Rabitə alayının komandiri olmuşdu.

Kamil bəy Hacıbəylinski 1946-cı ildə ordudan tərxis olunmuşdu. 1950-ci ilin fevral ayında yenidən orduya çağırılmış, Rabitə alayına rəis təyin edilmişdi. 1961-ci ilədək orduda xidmət etmişdi. Həmin ilin may ayında ordudan tərxis olunmuşdu.

Kamil bəy Hacıbəylinski "Qırmızı bayraq", "Qırmızı ulduz" ordenləri, "Praqanın azad edilməsi", "Vyananın azad edilməsi" medalları ilə təltif edilmişdi.

Kamil bəy Hacıbəylinski 16 yanvar 1973-cü ildə vəfat edib.

Mehdi bəyin ikinci oğlu **Əjdər bəy** 1897-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Altı sinifli İrəvan kişi gimnaziyasını bitirmişdi. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyənə məktəbini tamamlamışdı.

Hacıbəylinski soyunun nümayəndələrindən biri də **Abbasqulu bəy**dir. General-qubernator Napoleonun iğtişəşlərin qarşısını qətiyyətlə alması ermənilərə sərf etmirdi. Onlar hər vasitə ilə onun vəzifədən uzaqlaşdırılmasına çalışırdılar. Qafqazın canişini erməniperəst Voronsov-Daşkov

üçüncü erməni-türk qırğınlarının yatırılmasından bir müddət sonra Napoleonu general-qubernator vəzifəsindən azad etmişdi.

Oktyabrın əvvəlində vəziyyət yenidən gərginləşmişdi. İrəvan quberniyasının yeni general-qubernatoru qraf Vladimir Tizenhauzenin yanında İrəvan şəhərinin səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə sakitliyin bərpa edilməsi və qorunması üçün müvəqqəti komissiya yaradılmışdı. Komissiya üzvlərinə səlahiyyət verilmişdi ki, milli ədavət nəticəsində ziyan çəkmiş sakinlərə vurulan ziyanın miqdarını müəyyənləşdirsən və iki həftə ərzində həmin ziyanın qarşı tərəfdən ödənilməsi üçün şəhər orqanları qarşısında məsələ qaldırsın. İrəvanın adlı-sanlı ziyalılarından Pənah xan Makinski, Kərbəlayi Məmməd Əliyev, Ağa xan İrəvanski, Mir Abbas Mirbabəyev, Ələkbər bəy İsmayılov, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski komissiyanın üzvləri idilər. [«Kaspi» qəzeti, № 39, 19 fevral, 1906-cı il.]

1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqazın canişini Voronsov-Daşkovun sarayında erməni-müsəlman toqquşmalarına son qoymaq məqsədilə sülh konfransı keçirilir. O dövrün mətbuatında “Erməni-müsəlman qurultayı” adlandırılan həmin konfransda canişinliyin bütün heyəti, Tiflis, Yelizavetpol və İrəvan qubernatorları, ermənilərin 28, müsəlmanların 29 nümayəndəsi, iki qazi və iki yepiskop iştirak edir. İrəvan quberniyasının müsəlman nümayəndələrini Ağa xan İrəvanski, Abbasqulu bəy Hacıbəylinski, şahzadə Şahqulu mirzə təmsil edirlər. [«Kaspi» qəzeti, № 42, 23 fevral, 1906-cı il.]

Abbasqulu bəy Hacıbəylinskinin iştirak etdiyi qurultay 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə canişin sarayının böyük zalında açıldı. Qurultayın tərkibi çox mütəbər idi. Qurultayda canişin Şurasının bütün üzvləri, qubernatorlar, azərbaycanlıların və ermənilərin nümayəndələri, ruhanilər iştirak edirdilər. Nümayəndəliklərin coğrafiyası geniş idi. Sosial tərkibinə görə isə qurultay yekcins idi - orada yalnız sosial cəhətdən yuxarı təbəqələr təmsil olunmuşdular.

İslam bəy Abbasqulu bəy oğlu Hacıbəylinski 5 iyun 1887-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Altı sinifli İrəvan kişi gimnaziyasını bitirmişdi. 1912-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini tamamlamışdı. 1913-cü ildə isə Qazan Universitetində təhsilinə davam etmişdi.

İslam bəyin ölüm tarixi məlum deyil.

Hacıbəylinski soyunun nümayəndələrindən biri də **Mirzə Zeynalabdin bəy**dir.

Mirzə Zeynalabdin bəyin Həsən bəy adlı oğlu vardı.

Həsən bəy Mirzə Zeynalabdin bəy oğlu Hacıbəylinski İrəvan şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdı. Sonra qəza məktəbini bitirmişdi.

Hacıbəylinski soyunun nümayəndələrindən biri də **Məmməd-hüseyn bəy**dir.

Məmmədhüseyn bəyin Fatma xanım adlı qızı vardı.

Fatma xanım Məmmədhüseyn bəy qızı Hacıbəylinskaya (1873-cü ildə İrəvan şəhərində dünyaya gəlmişdi.

Fatma xanım Hüseyn bəy Qazıyev ilə həyat qurmuşdu. Əli bəy, Adil bəy, Əkbər bəy, Kərim bəy adlı oğlanları, Gülrux xanım adlı qızı vardı.

HACIYEVLER: HACI ALLAHVERƏN BƏYİN TÖRƏMƏLƏRİ

Bu soyun ulu babası Allahverən bəydir. Allahverən bəy 1786-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbrahimxəlil xana, sonra onun oğlu Əhməd xana xidmət etmişdi. Müqəddəs Məkkəyi-müşərrəfi ziyarət etmişdi.

Hacı Allahverən bəyin törəmələri **Hacıyev** soyadını daşıyırdılar.

Hacı Allahverən bəyin Hüseyin bəy, Ələkbər bəy, Əli bəy adlı oğulları vardı.

Hüseyin bəy Hacı Allahverən bəy oğlu 1814-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Şuşa şəhərinin Mərdinli məhəlləsindən Mirzə İsmayıl bəy Heydərali bəy oğlu Heydərxanov sonsuz vəfat etmişdi. Onun vəsiyyətinə görə mülkünün çox hissəsi Hüseyin bəy Hacıyevə qaldı. O, Hacıbəyovlarla birgə Zəngəzur sahəsində Diləli kəndinin səriki idi.

Hüseyin bəy Mina xanım İbrahim bəy qızı ilə ailə qurmuşdu. Hacı bəy, İsmayıl bəy adlı oğlanları, Mahtəban xanım, Gövhər xanım, Əzət xanım, Balaxanım xanım adlı qızları vardı.

Hacı bəy Hüseyin bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Molla yanında təhsil almışdı. Sonra Şuşa şəhərində 3 sinifli məktəb bitirmişdi. Şuşa qəza idarəsində II dərəcəli dəftərxana qeydiyyatçısı kimi işə başlamışdı. 1883-cü ildən Cavanşir qəzasında çalışmışdı. 1884-cü ildən Yelizavetpol (indiki Gəncə) qəzası Polis idarəsində tərçüməçi işləmişdi.

Hacı bəy Hacıyev bir müddət Tiflis Ruhani İdarəsində katib köməkçisi vəzifəsində çalışmışdı.

Hacı bəy Hacıyev 1899-cu ildə vəfat edib.

Hacı bəy Bilqeyis xanım Mirzə Həsən bəy qızı Tahirova ilə ailə qurmuşdu. Övladı olmayıb.

Hüseyin bəyin ikinci oğlu İsmayıl bəy 1860-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında İbtidai təhsil almışdı. Sonra Şəhər məktəbini bitirmişdi. Daha sonra Bakı real məktəbində oxumuşdu. 1883-cü ildə real məktəbi tamamlamışdı. Həmin il Petrovski-Razumovski Kənd Təsərrüfatı Meşə Akademiyasına qəbul olmuşdu. Orda Qafqaz Tədris

Dairəsinin təqaüdü ilə oxumuşdu.1889-cu ildə oranı bitirərək Şamaxı meşəçilik idarəsinə meşəbəyi köməkçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Həmin vaxtdan fasiləsiz olaraq meşə təsərrüfatı sahəsində meşəbəyi, meşə müfəttişi, Əkinçilik və Əmlak idarəsinin rəisi vəzifəsində çalışmışdı.

İsmayıl bəy Hacıyev bir müddət Ərdəhan şəhərində xidmət etmişdi. (ARDTA, fond 170, siyahı 2, saxlama vahidi 3875, vərəq 12.)

1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi başlayanda o Ərdəhan şəhərində idi.Osmanlı ordusunun hücumları nəticəsində orda olan başqa vəzifəli şəxslərlə birlikdə İsmayıl bəy Hacıyev də dövlət əmlakı ilə birlikdə İrəvana çəkilmiş, ancaq bu zaman özünə məxsus bütün şəxsi əmlakı orda qoyub gəlmişdi.

1917-ci il fevral inqilabından sonra Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi onu öncə İrəvan-Qars Əkinçilik İdarəsinin komissarı sonra isə rəisi təyin edib, daha sonra eyni vəzifəyə Gəncəyə göndərmişdi.

Əkinçilik və Əmlak idarəsinin rəisi İsmayıl bəy Hacıyevə AC Əkinçilik Nəzrətinin 5 sentyabr 1918-ci il tarixli 33 nömrəli əmri ilə əsas vəzifəsində qalmaqla Torpaq nazirinin müavini vəzifəsini müvəqqəti icra etmək də həvalə edilib. Nazirin 29 oktyabr 1918-ci il tarixli 658 nömrəli əmri ilə o, nazir müavini vəzifəsindən azad edilmişdi. (ARDTA, f.77, siyahı 5, iş 35, vərəq 9).

İsmayıl bəy Hacıyev sovet dönəmində Torpaq Komissarlığında çalışmışdı. O, ASSR Xalq Torpaq Komissarlığı Meşə şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdi. Bu şöbə 1923-cü ildə ləğv edildəndən sonra meşə müfəttişi vəzifəsində işləmişdi. 1926-cı ilədək bu vəzifədə çalışmışdı. 1928-ci ildə əlil kimi işdən azad olunmuşdu.

İsmayıl bəy Hacıyev kolleq assessoru, mülki müşavir çinlərini daşıyırdı.

İsmayıl bəy Hacıyev 1934-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib.

İsmayıl bəy **Sindrit xanım** Kaspulat bəy qızı Xusistova ilə ailə qurmuşdu. Xaspolad bəy, Canpolad bəy adlı oğlanları, Bilqeyis xanım, Mına xanım adlı qızları vardı.

Xaspolad bəy İsmayıl bəy oğlu Hacıyev (21.1.1900, Ərdəhan - ?) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarı ilə dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrdən biri. 1917-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyasını bitirmiş, Petroqrada dağ-mədən institutuna daxil olmuş, lakin maddi çətinlik üzündən təhsilini yarımçıq buraxıb geri qayıtmağa məcbur olmuşdu. Parlamentin 1919 il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyaya göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

İsmayıl bəyin ikinci oğlu Canpolad bəy 1 aprel 1904-cü ildə Ərdəhan şəhərində anadan olmuşdu. 1913-cü ildə Tiflis 1 nömrəli Kişi gimnaziyasında, sonra atasının iş yeri İrəvan və Gəncədə oxumuşdu. 1922-ci ildə orta məktəbi bitirəndən sonra Azərbaycan Politexnik İnstitutunun (sonrakı Neft və Kimya institutu) kənd təsərrüfatı fakültəsinə daxil olmuşdu. 1927-ci ildə institutu bitirmişdi. 1929-cu ildə alim-aqranom diplomu almışdı. Aqronom kimi Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında çalışmışdı. 1930-cu ildə Bakı dairəsinin aqranomu, 1940-cı ilin yanvarında "Azərçay" Trestinin direktoru, 25 yanvar 1940-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığında subtropiklər idarəsinin rəisi təyin edimişdi. 1941-ci ilin fevral ayınadək bu idarədə çalışmışdı. ARDTA, f.77, siyahı 5, iş 35, vərəq 10-11.).

Canpolad bəy Hacıyev Azərbaycan KP (b) MK bürosunun 9 fevral 1941-ci il qərarı ilə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarının müavini təyin edimişdi. (Yenə orda, v.13). O, bu vəzifədə 1942-ci ilin dekabrınadək çalışmışdı. Sonra o, Azərbaycan Neft Kombinatının kənd təsərrüfatı üzrə idarəsinə rəis müavini göndərilmişdi. (Yenə orda, v.24)

Canpolad bəy Hacıyev 1951-ci ildə vəfat edib.

Canpolad bəyin qızı Fatma xanım Bakı şəhərində doğulmuşdu.

Hüseyn bəyin qızı Balaxanım xanım Şuşa şəhərində anadan olmuşdu.

Balaxanım xanım Hacı Kərim Hacı Bağır oğlu Bağırovlarla ailə qurmuşdu. Mütəllib, Rüstəm, Zülfüqar adlı oğulları vardı.

Hüseyn bəyin qızı Gövhər xanım Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

Gövhər xanım Nəriman bəy Nəriman bəy oğlu Nərimanbəyovla ailə qurmuşdu. Həşim bəy, Teymur bəy və Əmir bəy adlı oğulları var idi.

Hüseyn bəyin qızı Əzət xanım Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Pak Xorasan torpağını, Məşhədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Əzət xanım Kərbəlayı Cəfər bəy Qasımbəyovla ailə qurmuşdu.

Hüseyn bəyin qızı Mahtəban xanım Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdı.

Mahtəban xanım Bağirovla ailə qurmuşdu.

* * *

Hacı Allahverən bəyin ikinci oğlu Ələkbər bəy 1819-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Ticarətlə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Ələkbər bəyin Ağalar bəy, Mehdi bəy, Saleh bəy adlı oğulları vardı.

Ağalar bəy Kərbəlayı Ələkbər bəy oğlu 1862-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. O, əsəb sarsıntısı keçirmiş, dəli olmuşdu.

Kərbəlayı Ələkbər bəyin ikinci oğlu Mehdi bəy 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

Kərbəlayı Ələkbər bəyin üçüncü oğlu Saleh bəy 1875-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında təhsil almışdı. Ticarətlə məşğul idi.

* * *

Hacı Allahverən bəyin üçüncü oğlu Əli bəy 1822-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. Molla yanında İbtidai təhsil almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Şuşa Qəza Məktəbində rus dilini öyrənmişdi. Dövlət qulluğuna daxil olmuş, məmuriyyətdə çalışmışdı. Şuşa qəza polis idarəsində tərcüməçi vəzifəsində işləmişdi. Müqəddəs Məkkəyi-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Mirzə Əli bəy mahir xəttat idi. Bir çox kitabların üzünü köçürmüşdü.

ƏMİROVLAR: XALAC BƏYLƏRİ

Bu soyun ulu babası Mirzə ağadır. Mirzə ağa Qapan mahalının, Əcənan nahiyəsinin, Xalac kəndində anadan olmuşdu. Mülkədar idi. Qapan, Tatev və Bərgüşad mahallarında xeyli torpaq sahəsi vardı. Bütövlükdə ona aid kəndlər: Xalac, Şamsız, Maşaqur, Qazılı, Məzrəli, Novlu. Qismən ona bağlı kəndlər: Gördük, Muğancıq, Teymurkonanlı, Məlikəhmədli, Kolacıq, Ağpörklər.

Mirzə ağa Müqəddəs Məkkəyi-mükərrəmi ziyarət etmişdi.

Hacı Mirzə ağanın törəmələri **Mirzəyev** soyadını daşıyırdılar. Mirzəyevlərin bir qolu Tatev mahalının Şamsız kəndində butalanmışdı.

Hacı Mirzə ağanın Əmir ağa adlı oğlu vardı.

Əmir ağa Hacı Mirzə ağa oğlu Qapan mahalının, Əcənan nahiyəsinin, Xalac kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əmir ağanın törəmələrindən bəziləri **Əmirov** soyadını daşıyırdılar.

Əmirovların bir qolu Dördnü kəndində yaşayırdı.

Əmir ağanın Məhəmməd Hüseyin ağa, Kazım ağa adlı oğlanları vardı.

Kazım ağa Əmir ağa oğlu Qapan mahalının, Əcənan nahiyəsinin, Xalac kəndində dünyaya gəlmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Kazım ağanın Əkbər bəy adlı oğlu vardı.

Əkbər bəy Kazım ağa oğlu Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində dünyaya göz açmışdı. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əkbər bəyin Əsgər bəy, Qaraxan bəy adlı oğlanları vardı.

Əsgər bəy Əkbər bəy oğlu 1782-ci ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əsgər bəyin Allahverdi bəy, Cəfər bəy, Bəxtiyar bəy, Fərzalı bəy, Rüstəm bəy adlı oğlanları vardı.

Allahverdi bəy Əsgər bəy oğlu 1802-ci ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində dünyaya boy göstərmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Allahverdi bəyin Qasım bəy, Kazım bəy, Mərdan bəy adlı oğlanları vardı.

Qasım bəy Allahverdi bəy oğlu 1848-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində dünyaya pənah gətirmişdi. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Allahverdi bəyin ikinci oğlu Kazım bəy 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Allahverdi bəyin üçüncü oğlu Mərdan bəy 1863-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əsgər bəyin ikinci oğlu Cəfər bəy 1804-cü ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin Əkbər bəy, Mehdi bəy, Məhərrəm bəy, Yusif bəy adlı oğlanları vardı.

II Əkbər bəy Cəfər bəy oğlu Əmirov 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin ikinci oğlu Mehdi bəy 1854-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin üçüncü oğlu Məhərrəm bəy 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Cəfər bəyin dördüncü oğlu Yusif bəy 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əsgər bəyin üçüncü oğlu Bəxtiyar bəy 1806-cı ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Bəxtiyar bəy Mələk xanımla ailə qurmuşdu. Cahangir bəy, Hüseyin bəy, Qəhrəman bəy, Əsgər bəy adlı oğlanları, Mehricahan xanım, İmminise xanım adlı qızları vardı.

Cahangir bəy Bəxtiyar bəy oğlu 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Bəxtiyar bəyin ikinci oğlu Hüseyn bəy 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Bəxtiyar bəyin üçüncü oğlu Qəhrəman bəy 1863-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Bəxtiyar bəyin dördüncü oğlu Əsgər bəy 1865-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əsgər bəyin dördüncü oğlu Fərzalı bəy 1813-cü ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Fərzalı bəy Şərəf xanım ilə ailə qurmuşdu. Rzaqulu bəy adlı oğlu, Nazlı xanım, Qızxanım xanım adlı qızları vardı.

Əsgər bəyin beşinci oğlu Rüstəm bəy 1828-ci ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Çar ordusunda xidmət etmişdi. 1872-ci ildə yunker rütbəsi vardı.

Rüstəm bəy Şərəf xanım ilə ailə qurmuşdu.

Əkbər bəyin ikinci oğlu Qaraxan bəy 1780-ci ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Qaraxan bəy Səlbi xanım ilə ailə qurmuşdu. Bayram bəy, Hüseynxan bəy, Həsənxan bəy, Əsəd bəy adlı oğlanları vardı.

Bayram bəy Qaraxan bəy oğlu Əmirov 1810-cu ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Bayram bəy Zeynəb xanım ilə ailə qurmuşdu. Abbas bəy adlı oğlu vardı.

Abbas bəy Bayram bəy oğlu Əmirov 1846-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Dördnü kəndində köçüb, əkinçiliklə məşğul idi.

Abbas bəyin Cəlal bəy adlı oğlu vardı.

Cəlal bəy Abbas bəy oğlu Əmirov 1892-ci ildə Zəngəzur qəzasının Dördnü kəndində doğulmuşdu. Gorus rus-tatar məktəbini bitirmişdi. Bakı şəhərinə yollanmış, Mantaşevin mədəninə işə düzəlmişdi. Ramana kəndində yaşayırdı.

Qaraxan bəyin ikinci oğlu Hüseynxan bəy 1820-ci ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Hüseynxan bəy Mədinə xanım ilə ailə qurmuşdu. Sadıq bəy, Kəlbəli bəy adlı oğlanları vardı.

Sadıq bəy Hüseynxan bəy oğlu Əmirov 1866-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Dördnü kəndində köçüb, əkinçiliklə məşğul idi.

Hüseynxan bəyin ikinci oğlu Kəlbəli bəy 1870-ci ildə Zəngəzur qəzasının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Dördnü kəndində köçüb, əkinçiliklə məşğul idi.

Qaraxan bəyin üçüncü oğlu Həsənxan bəy 1824-cü ildə Qarabağın Əcənan mahalının Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Həsənxan bəy Qızıyətər xanım ilə ailə qurmuşdu. Səməd bəy adlı oğlu, Mülkicahan xanım adlı qızı vardı.

Səməd bəy Həsənxan bəy oğlu Əmirov 1866-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində doğulmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Dördnü kəndində köçüb, əkinçiliklə məşğul idi.

Qaraxan bəyin dördüncü oğlu Əsəd bəy 1843-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Əcənan nahiyəsinin Xalac kəndində anadan olmuşdu. Molla yanında oxumuşdu. Ata mülkünü idarə etməklə güzəran keçirirdi.

Əsəd bəy Gülbahar xanım ilə ailə qurmuşdu.

SƏNƏD

Протокол допроса

1919 года, февраля 13-го дня. Город Баку.

Чрезвычайная Следственная Комиссия при Азербайджанском Правительстве допрашивала нижепоименованного в качестве потерпевшего с соблюдением 307 и 443 ст. Угол. Судопр., который показал:

Джалал бек Абас бек оглы Амиров, 27 лет, жит. сел. Дортны Зангезурского уезд, проживаю в сел. Раманы Бакинского уезда, на промыслах Манташева

3 сентября 1918 года, когда армянские отряды наступали на сел. Раманы, зная беспощадное отношение армян к мусульманам, ограблены были все мусульмане, покидая это село, предоставляя потом и трудом добытое имущество на разграбление. Армянами разграблено все мое имущество, всего на сумму 1261 руб. Список ограбленного прошу приобщить к делу. Прочитано. Грамотен. Подпись.

Члены комиссии: А. Гаджи-Ирзаев, А. Клуге (подписи).

ГАППОД АР, ф.277, оп. 2, д. 26, л. 73

DARABBƏYOVLAR SOYUNUN TARİXİ

Bu soyun ulu babası **Darab bəy**dir. Darab bəy XVIII yüzilin sonu, XIX yüzilin önündə Şuşa şəhərində yaşamışdı.

Darab bəyin törəmələri **Darabbəyov** soyadını daşıyırdılar. [ARDTA, fond 69, siyahı 1, saxlama vahidi 62 t2].

Darab bəyin *Həsən bəy*, *Hüseyn bəy*, *Məmmədqulu bəy* adlı oğlanları vardı.

* * *

Həsən bəy Darab bəy oğlu 1792-ci ildə ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ata mülkü Dağdağan kəndini idarə etməklə güzəran keçirirdi. Bu kənd Vərəndə mahalında yerləşirdi. Qarabağda onun şənini oxuyurdular:

*Həsən Dərab oğludu,
Şəvə, qara bıqlıdı.
Özgə yerdən gəlməyib,
Doğma Qarabaqlıdı...*

Həsən bəy Fatma xanımla ailə qurmuşdu. Qızxanım xanım, Əzəd xanım adlı qızları vardı.

Qızxanım xanım Həsən bəy qızı 1835-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

Həsən bəyin ikinci qızı **Əzəd xanım** 1836-cı ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi.

* * *

Darab bəyin ikinci oğlu **Hüseyn bəy** 1807-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşhədimüqəddəsi ziyarət etmişdi.

Məşədi Hüseyn bəy Şəhribanu xanımla ailə qurmuşdu. *Əhməd bəy, Ələkbər bəy, Ələsgər bəy, Abbas bəy* adlı oğlanları, *Xeyrənsə xanım* adlı qızı vardı.

Əhməd bəy Məşədi Hüseyn bəy oğlu 1842-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məşədi Hüseyn bəyin ikinci oğlu **Ələkbər bəy** 1848-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məşədi Hüseyn bəyin üçüncü oğlu **Ələsgər bəy** 1852-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məşədi Hüseyn bəyin dördüncü oğlu **Abbas bəy** 1854-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

* * *

Darab bəyin ikinci oğlu **Məmmədqulu bəy** 1808-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Məmmədqulu bəyin *İsmayıl bəy* adlı oğlu vardı.

İsmayıl bəy Məmmədqulu bəy oğlu 1852-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Ailədə İsi çağrıldığından, bu adla da tanındı. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

NƏZİROVLAR: MİRZƏ NƏZİR BƏYİN SOYU

Bu soyun ulu babası Xələf bəydir. O, XVIII yüzilin ikinci yarısında Şuşa şəhərində yaşamışdı.

Xələf bəyin Nəzir bəy adlı oğlu vardı.

Nəzir bəy Xələf bəy oğlu 1872-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. İbrahimxəlil xan Sarıçalı-Cavanşirin və sonra Mehdiqulu xanın divanxanasında katib işləmişdi.

Mirzə Nəzir bəy mahir xəttat idi. Xan kitabxanası üçün kitab üzü köçürməklə də məşğul idi.

Mirzə Nəzir bəyin törəmələri **Nəzirov** soyadını daşıyırdılar.

Mirzə Nəzir bəyin Sofu İsmayıl bəy adlı oğlu vardı.

Sofu İsmayıl bəy Mirzə Nəzir bəy oğlu 1802-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu.

Sofu İsmayıl bəy Bəyim xanımla, sonra Mehri xanımla dünya evinə girmişdi. Məmmədəli bəy, Abbas bəy, Əbdüləli bəy adlı oğlanları, Balaxanım xanım, Qızbəs xanım, Gilə xanım və Şirin xanım adlı qızları vardı.

Məmmədəli bəy Sofu İsmayıl bəy oğlu 1825-ci ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Sofu İsmayıl bəyin ikinci oğlu Abbas bəy 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi.

Sofu İsmayıl bəyin üçüncü oğlu Əbdüləli bəy 1849-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini molla yanında almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Ticarətlə məşğul idi. Pak Xorasan torpağını, Məşhədi-müqəddəsi ziyarət etmişdi.

Sofu İsmayıl bəyin böyük qızı Balaxanım xanım 1832-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

Sofu İsmayıl bəyin ikinci qızı Qızbəs xanım 1834-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

Sofu İsmayıl bəyin üçüncü qızı Gilə xanım 1836-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

Sofu İsmayıl bəyin dördüncü qızı Şirin xanım 1839-cu ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu.

ALISƏFƏRLİ TAYFASI

Cavanşir elinin Yağləvən oymağının Alısəfərli tayfasından bizə bəlli olan ilk şəxs Nağıdır. Nağı XVII yüzilin sonlarında yaşamışdı. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Nağının Alı adlı oğlu vardı.

Alı Nağı oğlu XVIII yüzilin önlərində yaşamışdı. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Alının Nəbi adlı oğlu vardı.

Nəbi Alı oğlu XVIII yüzilin ortalarında yaşamışdı. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Nəbinin Alısəfər, Səfəralı adlı oğulları vardı.

Alısəfər Nəbi oğlu 1771-ci ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasında anadan olmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Alısəfər Cahanla ailə qurmuşdu. Nəbi, Bayram adlı oğulları vardı.

Nəbili tırəsi

Nəbi Alısəfər oğlu 1814-cü ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasında doğulmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Nəbi Cahanla yaşam qurmuşdu. Zülfüqar adlı oğlu vardı.

Zülfüqar Nəbi oğlu 1857-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Yağləvənd obasında dünyaya gəlmişdi. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Zülfüqarın Mustafa, Qasım adlı oğulları vardı.

Mustafa Zülfüqar oğlu 1879-cu ildə Cəbrayıl qəzasının Yağləvənd obasında dünyanı tanımışdı. Heyvandarlıqla, qismən də əkinçiliklə məşğul idi.

Mustafa Rzaqulu ağanın qızı Matan xanımla ailə qurmuşdu. Əbutan, Xurşud və Xanım adlı qızları vardı.

Zülfüqarın ikinci oğlu Qasım 1882-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Yağləvənd obasında dünyaya göz açmışdı. Heyvandarlıqla məşğul idi.

Qasım Rzaqulu ağanın qızı Matan xanımla dünya evinə girmişdi. Bədir adlı qızı vardı.

Bayramlı tirəsi

Alısəfərin ikinci oğlu Bayram 1819-cu ildə Cavanşir-Dizaq mahalının Yağləvənd obasında anadan olmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən əkinçiliklə məşğul idi. Müqəddəs Kərbəla torpağını ziyarət etmişdi.

Kərbəlayı Bayramın Məmmədali, Həsənqulu, Mehdiqulu adlı oğulları vardı.

Məmmədali Kərbəlayı Bayram oğlu 1841-ci ildə Şuşa qəzasının Vərəndə sahəsinin Yağləvənd obasında doğulmuşdu. Heyvandarlıqla, qismən əkinçiliklə məşğul idi.

Məmmədalinın törəmələri **Məmmədov** soyadını daşıyırlar.

Məmmədali Məşədi Əzimməmməd ağanın qızı Aşa xanımla ailə qurmuşdu. Həsənqulu, Musa adlı oğulları vardı.

Həsənqulu Məmmədali oğlu 1884-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Yağləvənd obasında dünyaya pənah gətirmişdi.

Məmmədalinın ikinci oğlu Musa 1889-cu ildə Cəbrayıl qəzasının Yağləvənd obasında dünyaya gəlmişdi. Heyvandarlıqla, qismən əkinçiliklə məşğul idi.

Musa Məmmədov 1945-ci ildə vəfat edib.

Musa Kərbəlayı Məmməd qızı Güllübəyimlə və Allahverdi qızı Nobatla həyat qurmuşdu. Əvəz, Məmiş, Adışirin adlı oğulları vardı.

Əvəz Musa oğlu Məmmədov 1929-cü ildə Qaryagin rayonunun Yağləvənd kəndində dünyaya göz açmışdı. Böyük Bəhmənli kənd orta məktəbini bitirmişdi. Hərbi xidmətdə olmuş, hərbi xidmətdən sonra Araz Yağləvənd kəndində pambıqçılıq briqadiri işləmişdi. Yağləvənddə sədr müavini işləyə-işləyə Gəncə Kənd Təsərrüfatı institutunu qiyabi yolla aqronomluq fakültəsini bitirmişdi. Bundan sonra Kərimbəyli-Yağləvənd birləşmiş kolxozunda kolxoz sədri vəzifəsində işləmişdi.

Yaxşı işinə görə rayon təşkilatı tərəfindən təşəkkürlər almışdır. Dəfələrlə kənd və rayon deputatı seçilmişdir. Sonralar Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. Sonra 6 kəndin birləşdiyi Kənd sovetinin sədri olmuşdur. Yaxşı işlərinə görə orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Əvəz Məmmədov 2006-cı ildə vəfat edib.

Əvəz öncə Cəfərqulu qızı Mələklə, sonra Abtabla, onun vəfatından sonra isə bir xanımla həyat qurmuşdu. Qurban, Umud, Musa, Nahid adlı oğulları, Məxmər, Gülsüm, Arzu adlı qızları var.

Qurban Əvəz oğlu Məmmədov 1949-cu ildə dünyanı tanıyıb. Böyük Bəhmənli orta məktəbini bitirəndən sonra API-nin riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdu. İnstitutu tamamlayandan sonra Araz Yağləvənd kənd məktəbində müəllim işləyirdi.

Qurban Məmmədov 1990-cı ildə vəfat edib.

Qurban Qambov qızı Tamella xanım ilə dünya evinə girib.

Musanın ikinci oğlu Məmiş 1936-cı ildə anadan olmuşdu. Səkkizillik təhsildən sonra sürücülük kursunda oxumuşdu. Kolxozda sürücü işləmişdi.

Məmiş Salatınla yaşam qurub. Əziz, Əzim, Xanlar, Həsənqulu adlı oğulları, Şövkət, Məhbubə, Səidə adlı qızları var.

Musanın üçüncü oğlu Adışirin 1940-cı ildə Yağləvənd obasında dünyaya gəlib. Səkkizillik təhsildən sonra traktorçu-mexanizator kursuna daxil olub. Kursu tamamlayandan sonra kolxozda traktorçu işləyib.

Adışirin Zəkəriyyə ağanın qızı Bayaz xanım ilə ailə qurub. Bağman, Müslüm, Möhsün adlı oğulları, qızları var.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

SEYİD ALI XƏLİFƏNİN NƏSLİ (XVIII-XIX ƏSRLƏR)

Qarabağın Qaraçorlu mahalının Böyük Seyidlər kəndində yaşayan Seyid Alı xəlifənin ailəsi haqqında məlumat verək. Bu soyun ulu babası Seyid İman xəlifədir. Seyid İman xəlifə Təbriz civarındakı Kuhkəmər kəndində yaşayırdı. Bu kənddən qopub, Qarabağa üz tutdu. Onun övladlarından bizə məlum olanı Seyid Şahbəndə xəlifədir.

Seyid Şahbəndə xəlifənin Seyid Şahverdi ağa adlı oğlu vardı.

Seyid Şahverdi ağa Seyidlər obasında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə camaata xəlifə təyin olunmuşdu.

Seyid Şahverdi xəlifə 1624-cü ildə Əli ağa və Şirin ağa Əziz bəy oğulları Xəlilfəxrəddinli-Otuzikidən Xaçın mahalının Mağavuz nahiyəsindəki Kündür (Əliqulu kəndi) adlı yurd yerini 3 Təbriz tıməninə almışdı.

Seyid Şahverdi xəlifənin Seyid Şahbəndə xəlifə adlı oğlu vardı.

* * *

Seyidlər obasında yaşayan pak nəslin ulu babalarından biri Seyid Həsən xəlifə idi. Seyid Həsən xəlifə təxminən 1740-cı ildə Seyidlər obasında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Bir neçə camaata xəlifə təyin olunmuşdu. Xəlifə—Səfəviyyə təriqətinin mürşidləri tərəfindən şəcərə ilə təyin olunan dini-dünyavi vəzifə idi. Xəlifələr elin nizam-intizamına, dini qayda-qanunlara riayət edilməsinə və digər işlərə cavablı sayılırdılar.

Seyid Həsən xəlifənin Seyid Alı xəlifə, Seyid Xıdır xəlifə, Seyid Şahverdi xəlifə, Seyid Zeynalabdin ağa, Seyid Cəfər ağa, Seyid Xudabəndə xəlifə adlı oğulları vardı.

Seyid Alı xəlifə Seyid Həsən xəlifə oğlu təxminən 1764-cü ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında doğulmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Mahalın xəlifəsi vəzifəsini icra etmişdi.

Hələ XVIII yüzildə-Qaraçorlu mahalı Qarabağ xanlığının tərkibində olanda Seyidlər kəndinin sakini-el arasında hörmət-nüfuz sahibi olan Seyyid Alı xəlifə bütün mahalın qazısı imiş. Tabeliyində olan kəndlərin sakinlərinin arasında onun nüfuzu qeyri-adi dərəcədə yüksəlmişdi. Halallığı, həqiqətsevərliyi ilə qəlblərdə özünə taxt qurmuşdu.

Qarabağda «Seyid Alı xəlifənin yanıt yüyüyü haqqı» andı var.

Ölümündən sonra məzarı müqəddəs pırə çevrilən Seyid Alı xəlifə həqiqi kəramətli bir övliya kimi məşhurlaşır, Qarabağın bütün bölgələrindən onun pırgahına mətləb diləməyə, şəfa tapmağa axışrlar. Hazırda da bu müqəddəs ocaq işğal altıdadır.

Seyid Alı xəlifənin Seyid Həsən ağa, Seyid Şahbəndə ağa, Seyid Ələsgər ağa, Seyid Əsəd ağa, Seyid Hüseyn ağa adlı oğulları vardı.

II Seyid Həsən ağa Seyid Alı xəlifə oğlu 1786-cı ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında dünyaya gəlmişdi.

II Seyid Həsən ağanın Seyid Şahbəndə ağa, Seyid Məhəmmədbağır ağa, Seyid Əhməd ağa, Seyid Fəseh ağa, Seyid Səməd ağa, Seyid Murtuza ağa adlı oğulları vardı.

VI Seyid Şahbəndə ağa II Seyid Həsən ağa oğlu 1818-ci ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında dünyaya göz açmışdı.

VI Seyid Şahbəndə ağanın Seyid Həsən ağa, Seyid Abdulla ağa, Seyid Sultan ağa, Seyid Abbas ağa adlı oğulları vardı.

Seyid Həsən ağa 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyaya pənah gətirmişdi.

VI Seyid Şahbəndə ağanın ikinci oğlu Seyid Abdulla ağa 1855-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyanı tanımışdı.

VI Seyid Şahbəndə ağanın üçüncü oğlu Seyid Sultan ağa 1858-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyaya boy göstərmişdi.

VI Seyid Şahbəndə ağanın dördüncü oğlu Seyid Abbas ağa 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyaya təşrif gətirmişdi.

II Seyid Həsən ağanın ikinci oğlu Seyid Məhəmmədbağır ağa 1821-ci ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Məhəmmədbağır ağanın Seyid Məhəmməd ağa adlı oğlu vardı.

Seyid Məhəmməd ağa 1856-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında doğulmuşdu.

II Seyid Həsən ağanın üçüncü oğlu Seyid Əhməd ağa 1824-cü ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Əhməd ağanın Seyid Alı ağa adlı oğlu vardı.

II Seyid Alı ağa 1859-cu ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında doğulmuşdu.

II Seyid Həsən ağanın dördüncü oğlu Fəseh ağa 1828-ci ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Fəseh ağanın Seyid Məhəmməd ağa adlı oğlu vardı.

Seyid Məhəmməd ağa 1852-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında doğulmuşdu.

II Seyid Həsən ağanın beşinci oğlu Seyid Səməd ağa 1836-cı ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

II Seyid Həsən ağanın altıncı oğlu Seyid Murtuza ağa 1838-ci ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Alı xəlifənin ikinci oğlu Seyid Şahbəndə ağa 1788-ci ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

III Seyid Şahbəndə ağanın Seyid Cəfər ağa adlı oğlu, Seyid Güləndam xanım adlı qızı vardı.

Seyid Cəfər ağa 1830-cu ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında doğulmuşdu.

Seyid Cəfər ağanın Seyid Şahbəndə ağa, Seyid Xudabəndə ağa adlı oğlanları vardı.

V Seyid Şahbəndə ağa 1851-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər kəndində dünyaya göz açmışdı.

Seyid Cəfər ağanın ikinci oğlu Seyid Xudabəndə ağa 1860-cı ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər kəndində anadan olmuşdu.

Seyid Şahbəndə ağanın qızı Seyid Güləndam xanım Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər kəndində anadan olmuşdu.

Seyid Güləndam xanım Seyid Şahbəndə ağa qızı Hacı Seyid Manaf ağa ilə ailə qurmuşdu. Seyid Rza ağa, Seyid Muxtar ağa, Seyid Əli ağa adlı oğulları, Seyid Züleyxa xanım, Seyid Gülyetər xanım adlı qızları vardı.

Seyid Alı xəlifənin üçüncü oğlu Seyid Ələsgər ağa 1790-cı ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Ələsgər ağanın Seyid Əsəd ağa, Seyid Hüseyn ağa, Seyid Məcid ağa adlı oğlanları vardı.

II Seyid Əsəd ağa 1827-ci ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında doğulmuşdu.

Seyid Ələsgər ağanın ikinci oğlu Seyid Hüseyn ağa 1844-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyaya göz açmışdı.

Seyid Hüseyn ağanın Seyid Məhəmmədbağır ağa adlı oğlu vardı.

Seyid Məhəmmədbağır ağa 1861-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında dünyaya göz açmışdı.

Seyid Ələsgər ağanın ikinci oğlu Seyid Məcid ağa 1847-cü ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Alı xəlifənin dördüncü oğlu Seyid Əsəd ağa 1792-ci ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Alı xəlifənin beşinci oğlu Seyid Hüseyn ağa 1794-cü ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Hüseyn ağanın Seyid İbrahim ağa, Seyid Sadıq ağa, Seyid Məhəmməd ağa, Seyid Qasım ağa, Seyid Əhməd ağa adlı oğlanları vardı.

Seyid İbrahim ağa 1826-cı ildə Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında doğulmuşdu.

Seyid Hüseyn ağanın ikinci oğlu Seyid Sadıq ağa 1836-cı ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Hüseyn ağanın üçüncü oğlu Seyid Məhəmməd ağa 1839-cu ildə Qarabağın Qaraçorlu mahalının Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Hüseyn ağanın dördüncü oğlu Seyid Qasım ağa 1842-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

Seyid Hüseyn ağanın beşinci oğlu Seyid Əhməd ağa 1852-ci ildə Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin Seyidlər obasında anadan olmuşdu.

ƏLA AİLƏSİ

Mirzə Məhəmmədəli xan Xoyi

1829-cu ildə Bağdadda dünyaya gəlmiş Məhəmmədəli xanın əslisi Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir. O, İrənin Xarici işlər nazirliyinin əməkdaşı Mirzə İbrahim xan mühəndisin oğlu idi və atası bir müddət İrənin Bağdadda konsulu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mirzə İbrahim xan 1858-ci ildə vəfat etmişdir.

Məhəmmədəli xan diplomatik fəaliyyətə başlamazdan əvvəl adyutantbaşı müavini vəzifəsində çalışmış, sonra İrənin Bombeydə səfiri təyin olunmuşdur. O, bu vəzifədə 11 il, yəni 1859-cu ildən 1870-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

1870-ci ildə Tehrana çağırıldıqdan sonra Gilan hakiminin muavini təyin olunmuşdur.

Məhəmmədəli xan 1870-cu ildə İrən dövlətinin Bağdadda elçisi (səfiri) təyin olunmuş, bir qədər sonra isə Bas konsul olaraq Tiflisə göndərilmişdir. Həmin vəzifədə 1889-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir. 1889-cu ildən isə Londonda İrən dövlətinin səfiri təyin olunmuşdur. İrən tarixçisi marağalı Məhəmməd həsən xan Müqəddəm Məhəmmədəli xanın Londona səfir təyin olunması hadisəsini belə şərh etmişdir ki, Məhəmmədəli xan 1889-cu ildə həmin vəzifəyə Mirzə Mülküm xanın əvəzinə təyin olunmuş və ona Əlaüssəltənə ləqəbi də bu zaman verilmişdir. Mirzə Mülküm xan isə bütün titullardan məhrum edilərək geri çağırılmışdır (71, c.3, s.447; 70, s.674).

Məhəmmədəli xan İngiltərə ilə İrən dövləti arasında səlahiyyətli nümayəndə vəzifəsini icra edən zaman prins ləqəbinə layiq görülmüşdür. O, 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı dövründə müxtəlif kabinələrə üzv seçilmişdir. Məhəmmədəli xan İrənda 5 dəfə Xarici İşlər naziri, 3 dəfə Umumi Gəlirlər naziri, 1 dəfə Ticarət naziri və 4 dəfə Maarif naziri təyin olunmuşdur. İlk dəfə olaraq 1913-cü ildə Baş nazir təyin olunaraq kabinəni 7 ay idarə etmişdir.

Mirzə Məhəmmədəli xan 1936-cı ildə Tehrandə vəfat etmiş, Həzrət Şah Əbdulzəlim gorgahında torpağa tapşırılmışdır.

Mirzə Məhəmmədəli xanın Mehdi xan, Hüseyn xan, Həsən xan adlı oğlanları vardı.

Mirzə Həsən xan Müavinəlvüzərə

Mirzə Həsən xan Mirzə Məhəmmədəli xan Əlaüssəltənənin oğludur. O, mükəmməl mədrəsə təhsili aldıqdan sonra İngiltərəyə yollanmış, ali məktəbə daxil olmuşdu. 1904-cü ildə ali məktəbi tamamlayandan sonra İranın Xarici İşlər vəzaratında çalışmağa başlamışdı. Müavinəlvüzərə ləqəbini daşıyırdı.

Mirzə Həsən xan Müavinəlvüzərə 1906-cı ilin dekabrında Londonda İranın vəziri-muxtarı vəzifəsini icra etmişdi.

Mirzə Mehdi xan Müşirülmülk

Mirzə Mehdi xan 1878-ci ildə anadan olmuşdu. O, Mirzə Məhəmmədli xan Əlaüssəltənə Xoyinin oğludur.

Mirzə Mehdi xan bu vəzifə və adlara nail olmuşdur:

- Qacar xan Londonda səfirliyinin 2-ci katibi, 1314-cü (1896) il

- Əlaüssəltənə. 1315-ci (1887) il

- Müzəffərəddin şah Qacarın tərcüməçisi və adyutantı 1317-ci (1899) il

- Həmin səfirliyin (London) işlər vəkili, 1327-ci (1909) il.

- İranın Londonda səfirliyinin ikinci dərəcəli diplomatik nümayəndəsi 1336-cı (1917) il.

Mirzə Mehdi xanın Ziyaussəltənə ləqəbi də olmuşdur.

Hüseyn xan Əla

Hüseyn xan 13 dekabr 1881-ci ildə Tehran şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir. Məhəmmədəli xan Əlaüssəltənənin oğludur.

Hüseyn xan Əla ali təhsilini İngiltərədə, London şəhərində almışdı. Xarici İşlər vəzərinə işə düzəlmişdi. Moinəlvüzərə ləqəbini daşıyırdı.

Hüseyn xan Əla Həsən xan Mustovfi əl-Məmalikin, Nəcəfqulu xan Samsamüssəltənənin kabinetlərində Ticarət vəziri oldu. Qəvaməssəltənənin kabinetində də bu vəzifəsini davam

etdirdi.

Hüseyn xan Əla 13 iyul 1964-cü ildə vəfat edib.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

QACAR ELİNİN TƏŞKİLİNDƏ TURQUTLARIN ROLU

Əmir Teymurun Anadoludan Azərbaycana gətirdiyi tayfalardan biri də Turqutdur.

Bəzi qaynaqlara görə anlamı yer, yurd, durulan, yaşanılan yer, ömür, yaşam ya da ömürlü, durucu, uzun yaşamlı mənalarına gəlidiyi bildirilən Turqut adı, bəzi lüğətlərdə bəldə, məkan, məskən olaraq yer alır.

Turqut adı qədim türklərdə və monqollarda olan keşik dəstəsindən götürülüb. Keşikçiyə "Turqut" "dur güd" deyilirdi. Bəzi müəlliflərə görə bu söz "Turxaq" - böyük sözündən alınıb ki, bizcə heç bir əsası yoxdur.

Tarix səhnəsində Turqut, Turgavut, Turud, Turagut, Tourout, Torgut, Turqutoğulları, Turqutlu kimi adlarla gördüyümüz el ya da ellər haqqında çeşidli söz-savlar ortaya atılmaqdadır. Bir görüşə görə Turqut boyundan (Turgot) qərbə köç edərək Anadoluya yerləşənlər kalmıqlardır. Monqollar bunları (turqutları) "Xas Monqol" saymazlar. Onlara görə Turqut boyu, Monqollaşmış Türklərdirlər. (Yılmaz Öztuna. Türkiyer Gazətəsi. 26 Haziran 2010, s.10.)

Faruk Sümərin tanımlaması isə bu görüşün əksi yönündədir: "Kalmuk=Kalmak" deyilən qövmlər həqiqi monqollar olub ünləri daha Əmir Teymur dönəmində Mavəraünnəhrə qədər çatmışdı. Kalmıqlar Buddist idilər. Kalmıqların qərbə gələnlərinin çoxunu Torgut (Turqut) adlı Monqol boyu təşkil edirdi. Torgutlar və ya Kalmıqlar əski müttəfiqləri olan Monqol boyunun sıxışdırılması üzərinə qərbə köç etdilər. Önlərinə çıxan qövmələri məğlubiyətə uğradıb Yayıka qədər gəldilər və Xarəzmə basqınlara başladılar" (Faruk Sümər. Oğuzlar. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. 1992 s 160, 178, 179, 227, 330, 636, 652, 664.)

Orta Asiyadakı Turqut ulusu 581 h. (1185 m.) tarixlərində çinlilərin istilasına dayanamıyaraq qərbə doğru köç edib Rusiya torpaqlarına sığınmışlar, 37 il sonra təkrar yurdlarına dönerək çinlilərlə anlaşmışdılar (Ahmet Rifat: Lügat-ı tarihiye ve coğrafiye. C. 4. S. 252.). Bu ulusdan bir qisminin Anadoluya hicret etdiklərini və digər Türk boylan kimi tayfa adlarını dəyişdirməmiş olduqlarını və yuxarıda yazılan əsərlərin də bu ulus bəy-

lərinə aid olduğunu haqlı olaraq qəbul edə bilirik (Hammer, Turgutoğullarını Timurleng'in dönüşündən sonra Karaman taraflarında kalmış (Tatar ocağı) diye zikreder. Mütercim Mehmet Ata da Turgutların Tatar olduklarını kabul edərək turklerle eskiden beri düşman bulduklarını ilâve eder. Hammer tarixi C. 3. S. 92.).

Bir diplomat olan Yevgeni Schuyler "Türküstan" adlı əsərində, turqutlardan söz açır. Faruk Sümərin görüşünü qismən dəstəkləyən müəllif, onların Monqol boyundan olduğunu söyləyir: "Çingiz xanın xələfləri ilə apardığı hakimiyyət mübarizələri sırasında Cuncqarya üç qüvvətli Monqol tayfasının savaş meydanıydı. Bunlar, Çuraslar (Çoros), Xoşutlar və (Turgot) Turqutlardı". (Eugene Schuyler. Türkistan. Tərcümə Fidevs və Halil Çətin. Paradigma Yayıncılıq 2007. S 501, 503, 508, 534, 535, 536)

Yevgeni Schuylerə görə, turqutların Asyada qalan bir bölümü Kungəs və Təkəs çayları arasında yer alan Cuncqariya adı ilə anılan hövzədə yaşayırlar. Ünlü diplomat, bu bölgədə yaşayan turqutlar haqqında belə deyir: "Kalmuklar, hələ Turqutlar adıyla yaşadıqları Kunges və Təkəsdəki mükəmməl otlaqlara yerləşmələrinə izn verildi. Bunlar köçəri bir həyat sürürlər. İnek və at bəsləyirlər. Əkinçi olmuşdular. Kunges və Keş vadiləri son əsrin başında Aşağı İtildən dönən Kalmık qəbilələrinin törəmələri olan turqutlar tərəfindən məskun edilməkdədir. Turqutlar tərəfindən məskun edilən Kungəs vadisi, sürülər üçün çox uyğun deyildir. Otlaq bol olmasına rəğmən yayları çox isti olur, qışda isə qar çox dərinidir. Turqutların qışlaqları Kungəs və Keşin arasındakı dağlardır." (Eugene Schuyler 200)

Ləhçe-i Osmani, turqutluların bir tatar ulusu olduqlarını və çoxu Konyanın Akşəhir nahiyələrində olduğunu açıqca yazmışdır. (C. 2. S. 779. Aşık Paşa-zadə tarixi, basılırkən ləhçe-i Osmanidəki bu qeyd bir not olaraq əlavə edilmişdir. S. 130.)

Keçək Anadolu turqutlarına. Faruq Sümer sonra yazır: " Əsasən İçəl və Qaraman bölgəsində yaşayan oymağın Tatar və ya Qıpçaq əsilli olduğu yolundakı bilgilər doğru deyildir. Qaramanlı tarixçisi Şikari, turqutluların, adını aldığı Turqut bəyi Oğuz və ya Türkmən əsgərinin başçısı deyə tanıdır. Eyni əsərdə Qaramanlı xanədanının ilk mənsubları Oğuz bəyləri şəklində anıldığı kimi Oğuz xanın törəmələri olaraq da zikr edilir. Osmanlı tarixçilərindən Nəşri də 1387-ci ildə Konya önlərində aparılan savaşı anladarkən Turqutlu və Bayburdluları tatarlardan ayırır və onlarla varsakları Türk adı altında ifadə edir. Teymurlu tarixçisi Yəzdi, turqutluları Türkmən (Camaat-i Türk-manan-ı Durgut) şəklində qeyd edir. Şikari, Turqut bəyin adını Bayburd bəy ilə birlikdə Qaraman xanədanının

tarix sahnəsinə çıxtığı zamandan etibarən zikr edir. Hətta Qaramanoğlu Məhəmməd bəyin fəth etdiyi Ankara-Konya arasındakı geniş çölü ikiyə bölüb yarısını Turqut, yarısını da Bayburd bəylərə verdiyi söylənir. Bununla bərabər hər iki bəy də Ələəddin bəy zamanına (1361-1398) qədər həyatda göstərilir. Adı keçən qaynaqda tarix zikr edilmədiyini üçün Turqut və Bayburd bəylərin hansı zamanda yaşadıkları tam olaraq təsbit ediləməməkdədir. Dediği Sultan Mənakibnaməsinə görə Turqut və Bayburd bəylər qardaş olub Əhməd Yəsəvi nəslindən Xorasanlı dediği Sultan bu iki bəyi Xorasandan Ruma (Anadolu) göndərmişdir. Ələəddin bəy dövründən etibarən də Turqutoğlu və Bayburdoğlu adları keçməyə başlayır". (Faruq Sümer, Turqutlular, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=410420>)

Əhməd Zəki Vəlidi Toğan monqollarla birlikdə yaxud onların zamanında gəlmiş olduqlarından onlara "Tatar" deyilmiş olan, sonra da çoxsaylı olduqları halda, Türkmən zümrələri arasına girən Əskişəhir və Ankara civarında dağınıq yaşayan "Turqutlular" dan bəhs edib, bu "Turqutlular"ın bir Tatar uruğu ya da monqollar zamanında gələn Türk uruğu qəbul edildiyini bildirir və ən önəmlisi bunların "Caca-oğlu" deyilən məhəlli bəylərin idarəsində yer aldığı söyləyir, Caca bəyin Vəqfnaməsində bu şəxsin Ankara, Konya və Kırşəhirdə efkafi da zikr edildiyi bildirilməkdə, bu vəqfiyələrin efkaf muzeyindəki nüsxəsinin arxasında Elxanlılar zamanında Uyğur hərfləriylə yazılan bir qeyddən bəhs etməkdə, Əskişəhirin də Elxanlıların naibliyinə tabe olduğundan şübhə duymadığını bildirməkdədir.

Məlumdur ki, Əmir Teymur, Anadoludakı Qara Tatarların hamısını köçürməyi bacara bilməmişdi. Geridə qalan oymaqlar yenə əskisi kimi Anqara, Çorum, Amasiya, Yozgat yörələriylə Qaraman elindəki bəzi yerlərdə (İlqın, Akşəhər, İshaqlı, Koçhisar, Aksaray) yaşayırdılar.

Mahmuthisar təkkəsi dolayısıyla xülasəsinə yazdığımız mənaqibdə Turqutla Bayburdun Dediği Sultanla birlikdə Xorasandan yola çıxdıklarını Dediği Sultanın Hicaza getdiyini Anadoluya gəldiyində Turqutla tapışdıqlarını oxumuşduq. Dediği Sultan -bu mənakibə görə - Seydişəhirdə dəfn olunmuş Seyid Harun Vəli ilə müasir olduğundan Turqut ulusunun bəlkə bir qisminin hicri səkkizinci əsrin əvvəllərində Anadoluya gəldikləri təxmin oluna bilər. Daha öncəki illərdə Anadoluda Turqutlular vardır. 677 - 702 h, (1278 - 1302 m.) tarixlərində hökmdar olan Qaraman oğlu Mahmud bəy Misir sultanı Məlik Nasırm yardımıyla Konya və ətrafını zəbt edincə Konya və civarındakı Turqut, Varsaq və

Samagharlu ulusları da Mahmud bəyin əmrinə girmişdilər. (Hayrullah Efendi Tarihi, C. 3. S. 13.)

Anadolu səlcuqlularının böyük hökmdarlarından olan I Keyqubad 625 h. (1228 m.) ildə Ərmənək tərəflərini zəbt edincə oraya Türkman ellərini yerləşdirmiş; başlarına da Nurə Sofu oğlu Kəriməddin Qaramanı təyin eyləmişdi. Bu Türkman elləri arasında Turqut oğullarının da olduqları Şikaridəki qeydlərdən anlaşılır.

Qılinc Arslan oğlu II Süleyman zamanında yazılmış olan 598 tarixli Şəmsəddin Altunbay vəqfiyəsində (Vakıflar Müdürlüyü Vakıflar kayıt defləri; Sayı 4-6, S. 34., Türk Tarih Kurumu Belleteni, Sayı 42. Levha. 36.)

Türkiyə müəllifləri göstərirlər ki, turqutluların Anadoluya gəlişləri əskidir. Səlcuqlularla bərabər bu dövlət qurulduqdan sonra yaxud müxtəlif tarixlərdə peydərpey gəlmiş olmaları qüvvətli bir ehtimal olaraq söylənə bilər.

Orta çağda Türkiyə ərazisində xeyli Turqut adlı kənd və qəsəbə vardı. Turqutlu Saruxanda bir ilçə mərkəzidir. (Ahmet Rifat: Lugal-ı tarihiye ve coğrafiye, S.530. Lehcə-i Osmanî, C.2. S.779.) Turqut əskidən Akşəhir mərkəzinə bağlı bir kənddir. İndi bucaq mərkəzidir. İlçəyə 70 km. uzaqdadır. (Konya valiliyi iş proqramı S. 66.)

Osman Qazi zəbt etdiyi yerləri bölüşdürərkən İnağölü də Turqut Əliyə vermişdi. Bunun üçün İnağöl yörəsindəki kəndlərə Turquteli deyirlər. (Aşik Paşa-zadə tarihi. S.20.).

Turqutluları Türkman kökənli olduğunun ən möhkəm müdafiəçilərindən olan Faruq Sümer daha sonra yazır: "1386-cı ildə Konya önlərində qaramanlılar ilə osmanlılar arasında aparılan ilk savaşda turqutlular, Qaraman ordusunun sol qolunda yer aldı. Şikariyə görə savaşda turqutluların başında Əli bəy vardı. Bu sırada turqutlulardan çoxsaylı bir topluluk Akşəhir yörəsində oturmaqdaydı. Rəisləri Xızır və İbrahim bəylərin idarəsində olan turqutlular, Əmir Teymura baş əyməyərək bir dağa sığındılarsa da üzərlərinə göndərilən qüvvətlər tərəfindən məğlub edildilər; malları yağmalandı, qadın və uşaqlarından bir çoxu əsir alındı. Əmir Teymurun Anadolunun orta bölgəsində yaşayan Qara Tatarların önəmli bir bölümünü Türkistana götürməsi üzərinə boş qalan geniş sahələrə yerləşən türkmanlar arasında turqutlular da vardı. Bunlardan yəni obalar ovaya endilər və Akşəhirin şərqindəki bozqır kəsimini yurd tutdular. Qaramanoğlu II Məhəmməd və II İbrahim bəylər zamanında turqutlulardan Pir Hüseyn bəy ilə oğlu Əhməd bəy və Həsən bəyin adlarına rastlanır. Pir Hüseyn bəy tikdirdiyi əsərlərlə tanınmış olup İbrahim bəy dövründə bəylərbəyi və Qaraman ordusunun başkomandanıydı. Türbə kitabəsində (ö. 1432-ci ildən sonra)

atasının Əmir Şah bəy, babasının Turqut bəy olduğu bildirilir".(Faruq Sümer, Turqutlular, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=410420>)

Turqutoğlu Həsən bəy komandasında önəmli bir Qaraman ordusunu yağma üçün Osmanlı ölkəsinə göndərdi. Qaraman qüvvətləri Bolvadin, Bəybazarı, Seyyid Gazi yörelərində geniş ölçüdə talan və təxriblər etdi. Bunu xəbər alan II Muradın qarşı hərəkəti və Qaraman bölgəsini təxrib etməsinə görə İbrahim bəy, Taş-ilinə qaçdı və oradan elçi göndərərək barış istədi. Qaraman elçisi II Murada İbrahim bəyin Turqutoğullarının təşviqlərinə qapıldığını söyləmişdi. Aparılan anlaşma gərəyi İbrahim bəy, Osmanlı ordusuna yardımçı qüvvələr göndərdi. II Kosova Savaşı sırasında yolladığı Akçayluoğlu komandasındakı hərbi birliklərin önəmli bir qismi Turqutlulardan meydana gəlirdi. Hətta bunlar qılıq-qiyafətlərinin düzensizliyi, pərişan görünüşləri dolayısıyla lağ-loğaz mövzusu olmuşdular.

Fatih Sultan Məhmədin Qaraman ölkəsinə yönəlik hərbi hərəkəti sırasında turqutluların yurtları da təxrib edildi (1468); bəyləri Tarsusa qaçdı. Bu şəxsin Ömər bəy olması ehtimaldır. Qaramanoğlu Qasım bəyin bəylərbəyi durumundakı Ömər bəy, Osmanlılara qarşı çətin bir müqavimət göstərdi. 1471-ci ildə vəfatı üzərinə yeri Adalıoğullarından Paşa bəyə verildi. Qaraman elinin fəth edilməsiylə Ağqoyunlulara sığınan Qasım bəy, Fatih Sultan Məhmədin ölümündən sonra Bayəzid ilə Cəm Sultan arasında səltənət mübarizəsinin çıxmasını fürsət bilərək İç İlə gəldi; buradakı Turqut, Varsaq və digər oymaqlar tərəfindən sevinclə qarşılandı. Qasım bəy, II. Bayəzid ilə anlaşaraq İç İldə bəylik qurdu. 1483-cü ildə ölümünün ardından anası Qaraman xanədanından olan Turqutoğlu Mahmud bəyin eyni mövqeyə keçirilməsi II Bayəziddən rica edildiyə də padişah bunu qəbul etmədi. Mahmud bəy, Osmanlı-Məmlük savaşı əsnasında məmlükləri tutduğundan üzərinə qüvvə göndərilincə (1487) Turqutoğlu ailəsi mənsubları ilə birlikdə Hələbə qaçdı. 1500-cü ildə bir təhriir məmuru Qaraman elindəki timarları bir misli artırınca osmanlılardan üz çevirən Qaraman sipahiləriylə Turqut və Varsaq oymaqları İranda olan Qaramanoğlu Mustafanı çağırıb hökmdar elan etdilər. Fəqət ertəsi il Sədrəzəm Məsih paşa çoxsaylı bir qoşunla Qaraman elinə gəlib Mustafanı məmlüklərə sığınmağa məcbur etdi.

Turqutlular, Qaraman elinin osmanlıların əlinə keçməsinə rəğmən siyasi bir qüvvə olaraq varlıqlarını sürdürdülər. II Bayəzidin oğullarının atalarının taxtını ələ keçirmək üçün girişdikləri mübarizə əsnasında turqutlular, Qaraman elindəki digər oymaq bəyləri kimi (Yapaoğlu, Gəbəlioğlu,

Tatar bəylərindən Əli bəy və digərləri) Şahzadə Əhmədin ən güvəndiyi tərəfdarları arasında yer aldı. Bu tarixdə turqutluların ən böyük bəyləri Mûsa, Mahmud və Məhməd bəylərdir. Qanuni Sultan Süleymanın oğullarından Şahzadə Bayəzid atasından sonra hökmdar ola bilmək üçün 1559-cu ildə üsyan hərəkatinə girişdiyində ordusunda turqutlular da vardı. Ehtimalən bunların başında Turqut oğlu Pir Hüseyn bəy vardı. Şahzadə Bayəzid uğur qazanmayaraq 12.000 nəfərlik ordusuyla İrana qaçdı. 1568-1569-cu illər Turqutlu Pir Hüseyn bəyin oğlunun adı Ilgın qəzasında on beş bəzirganın öldürülməsi, mallarının qəsb edilməsiylə ilgili bir hökmdə keçir.

Səfəvi dövlətinin quruluşu və gəlişməsinə dair müəllifi məchul bir qaynaqda 1500-ci ildə Ərzincanda Səfəvi şeyxi İsmayılın hüzuruna gələnlər arasında Qaramanlı müridlərin də olduğu bildirilməkdədir. İsmayıl, şah olduqdan sonra 1512-ci ildə Turqutoğullarından Musa bəyə göndərdiyi Türkcə bir məktubda Qaramanlı Əhməd ağanın istəyiylə hərəkat olunmasını və onunla söz birliyi edilərək baş verən hadisələrin bildirilməsini yazmışdı. Şah İsmayılın ölümündən beş il sonra (1528) Tahmasibin əmirləri arasında Turqutoğlu Həsən sultanın adına rastlanır. Həsən sultan, Tahmasibin Xorasan səfərinə qatıldı. Həsən sultandan başqa yenə eyni ailədən Qasiməli bəy də adı keçən hökmdarın xidmətində idi. Şahzadə Bayəzidin əmirlərindən Pir Hüseyn bəy şahzadəylə İrana getdi və orada qaldı. Səfəvi xidmətində bunlardan başqa Turqutlu bəylərinə rastlanmır. (Sümər F. Səfəvi dövlətinin quruluşu və gəlişməsində Anadolu türklərinin rolu, TTK Yay, Ankara, 1992, s. 51-52.)

Maraqlıdır ki, İrəvan ziyadlı-qacarlardan Abbasqulu xanın nəvəsi Hüseyn xanın oğlu Turxan Türkiyədə Turqut soyadını qəbul etmişdi. İddia edir ki, Ziyadlı oymağı Turqut əsillidir.

Keçək köçürülən Qara Tatarlara. 1402-ci ilin iyul ayının 25-də Anqara altında Əmir Teymur Barlas Sultan İldırım Bəyazidi (1387—1402) məğlub etdi. Anadoluda yurd tutmuş oğuz və monqol-tatar kökənli bir çox elləri sürüb qışlağı Qarabağa gətirdi.

Əmir Teymur Qarabağa gətirən elləri bəzi qaynaqlar qara tatarlar, bəziləri isə ağ tatarlar kimi göstərirlər.

Tarixçi Şərəfəddin Əli Yəzdi «Zəfərnəmə» adlı əsərində yazır: «Qara tatarlar Mənqu qaanın Hulaku xanı İrana göndərdiyi vaxt onun qoşununa daxil edilmiş türk qəbilələrindəndirlər. Hulaku xan Təbriz taxtəhəsinə yiyələndikdə onları malik olduqları şər xasiyyətlərinə görə köçürüb Rum və Şam sərhədlərində məskunlaşdırmışdır. Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra, İranda ixtiyar sahibi qalmadığından onlar

itaətsizlik göstərməyə başladılar və 52 dəstəyə bölündülər... ..”
[Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə. Bakı. 1996. Səh 71.]

Əmir Teymurun yanına elçiliyə gəlmiş İspaniya elçisi Rui Qonsales de Klavixo öz gündəliyində yazır: «Teymur bəy oradan Babil sultanın torpağına tuşlandı. Ona qədər ağ tatar deyilən qəbilə ilə rastlaşdı. Bu adamlar həmişə yurddan yurda köçürlər. O, onlarla vuruşmağa başladı və savaşı açdı, kimi yendisə əsir götürdü. Onların başçılarını, kişili-qadınları əlli min nəfəri əsir götürdü. Hamısını özünülə apardı. Ordan Dəməşq (Şam) şəhərinə tərpendi. Şəhərin sakinləri onu əsəbləşdirmişdilər. Həm təslim olurdular, həm də elçisini tutmuşdular. [Гонсалес де Клавихо / Пер. со старопанского, предисл. и коммент. И.С.Мироковой; Отв. редакторы Г.Г.Берадзе, К.К.Куция. Институт востоковедения АН СССР.. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. стр. 68.]. Əmir Teymur ordan götürdüyü türkmənləri də Qarabağa gətirdi. Oğuz kökənli Rumlu və Şamlı ellərini xətrini əziz tutduğu Xacə Əli Səfəviyə bağışlayıb, Ərdəbil civarında, Muğanda yerləşdirdi. Yarı hissəsi monqol-tatar və yarı isə oğuz kökənli olan Qacar və Cavanşir ellərini Qarabağda sakin etdi.

Qacarlar Bərdədən Şəmkirə qədər, cavanşirlər Bərdədən Arasbaradək torpaqlara yiyələndilər.

YUSİF BƏY ÇAVUŞLU-USTACLI

Yusif bəy Baba Süleyman bəy oğlu Ustaclı Təbriz şəhərinin dağası olmuşdu. Şair olmasına baxmayaraq təbiətə sərt şəxsiyyət idi. 1573-cü ildə ona qarşı Təbrizdə üsyan baş verdi. İskəndər bəy Münşi yazır: "Bu vəziyyət şaha məlum olduqda rəiyyətin qətl olunması və cəzalandırılmasının qarşısının alınmasından ötrü Baba Süleymanın ağıllı və işbilən oğlu Yusif bəy Çavuşlu darüğə sifətilə göndərdi ki, tüğyançıları düz yola çəksin, fitnə atəşini barışıq suyu və tədbirlə söndürsün.

Yusif bəy o kütlə ilə görüşdü, düşmənləri ayırd edib, onları hər məhəllə kətxudalarının zaminliyinə verdi. And içdilər ki, bundan sonra fitnə-fəsadla məşğul olmayacaqlar. Şəhərdə bir-iki ay sakillik yaranmışdı ki, Pəhlivan Bari adlı bir nəfər vəziyyəti yenidən pisləşdirdi, orada çaxnaşma saldı. O, Yusif bəyin iki mülazimini qətl etdi və tüğyançılar yenidən fitnə-fəsada başladılar. Yusif bəy bu qarışıqlığı salan adamların dörd yüz nəfərdən çox olmadığını barədə məlumat verərək bildirdi ki, əgər belə azğınların cəzalandırılması ləngisə, bu iş bütün ölkədə fitnə-fəsada səbəb ola bilər". (İskəndər bəy Münşi, Tarixi-ələm-arayi-Abbasi, Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 999 səh. s.234.)

İskəndər bəy Türkmən Yusif bəyi «ağıl və fərasətdə öz müasirlərindən seçilən», Fəzli İsfəhani isə «qabiliyyətli şair, zalım zabıt» kimi dəyərləndirirdi.

Sadiq bəy Avşar "Məcməül-xəvvas" adlı əsərindəki üçüncü məcmə səltənətin sütunu olan, yəni dövlətdə yüksək mövqeyə malik türklər haqqındadır. On bir nəfəri əhatə edən bu fəsildə məşhur Azərbaycan türklərindən Məhəmməd bəy Əmani, Yusif bəy Cavaşlu və başqalarından söz açılır. XVI-XVII əsrlərdə yaşamış Məhəmməd bəy Əmanini şəxsən görənlər Sadiq bəy onun haqqında maraqlı məlumat verir: "Bayburtludur. Özü türk, əməli saleh, işi ibadət, pisliliklərdən uzaq bir insandır. Türk olmasına baxmayaraq "Müqəddemat" ("Elmlərə giriş") mütaliəsinə rəğbət göstərir, şeir də deyir. Müəllif Yusif bəy Çavuşlu haqqında yazır ki, "şeir təbi Mövlana Füzuliyə yaxındır. Divanını onun rədif və qafiyələri ilə bağlayıb". Maraqlıdır ki, Yusif bəyin təzkirədə nümunə kimi verilmiş üç qəzəldən biri şairin London muzeyində mühafizə olunan divanında yoxdur.

Yusif bəy Ustaclının 755 beytdən, 94 qəzəl, 2 məsnəvi; 2 təxmisi, 3 rübai, 1beyt və 1 misradan ibarət kiçik həcmli divanının surəti Əlyazmalar İnstitutuna M. Hüseynin yardımı ilə gətirilmişdir. P. Kərimovun tərtibi ilə şairin divanı “Elm və təhsil” nəşriyyatında geniş ön sözlə çapdan çıxmışdır. Yusif bəy Ustaclı kimdir?- sualına cavab vermək üçün tədqiqatçı bir sıra orta əsr və çağdaş mənbələrə müraciət edir, maraqlı faktlar üzə çıxarır. Yusif bəylə bir müddət dostluq etmiş I Şah İsmayılın ikinci oğlu Sam Mirzə “Töhfeyi-Sami” adlı təzkirəsində onu şücaətli döyüşçü, sərkərdə, istedadlı şair kimi səciyyələndirir. Sadiq bəy Əfşar “Məcməül-xəvas” təzkirəsində Yusif bəyin I Şah İsmayılın silahdaşı Məhəmməd bəy Ustaclının qohumlarından olduğunu, qısa müddət ərzində Təbriz valisi vəzifəsini icra etdiyini, sənətdə Füzulidən öyrəndiyini məlumat verir. Türk alimi İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Yusif bəyə həsr etdiyi kiçik məqaləni təhlil edən tədqiqatçı buradakı yalnızlıqları da nəzərə çatdırır. Kitabın ön sözündə Ustaclı elinin tarixi, Səfəvilər dövlətinin yaranmasındakı rolu, 1571-1573-cü illərdə baş vermiş Təbriz üsyanı ətraflı nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olur ki, dostu Sam Mirzə qardaşına qarşı taxt-tac uğrunda mübarizə aparmasına baxmayaraq I Təhmasib Məhəmməd bəy Ustaclının qohumu olan Yusif bəy Ustaclını əhv etmiş, Təbrizdə qalxan üsyanı yatırmaq üçün onu göndərmişdir. XVI əsr tədqiqatçısı İskəndər bəy Munisi, müasir dövrümüzün tədqiqatçıları İ.P.Petruşevski və S.Onullahi üsyançılarla uğurlu danışıqlar aparmış Y.Ustaclını ağıllı, ehtiyatlı, tədbirli siyasətçi adlandırırlar. Qeyd edilir ki, üsyan yatırıldıqdan sonra qətlə yetirilən əsas günahkarların sayının az olmasında da Yusif bəyin rolu olmuşdur. P.Kərimov divanının əlyazması Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan Rəhməti Təbrizinin Təbriz üsyanına həsr etdiyi qırx beytlik qəsidəni ətraflı təhlil etmişdir. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, qəsidədə qarışıqlığı aradan götürmüş, ədaləti bərpa etmiş yeni hakimin Təbrizə gəlməsindən söhbət gedir: “Burada Yusif bəyin adı çəkilməsə də, məlumdur ki, camaatın Yəqub kimi gəldiyinə sevindiği şəxsın adı Yusif olmalıdır. Təbrizdə yaşamış, sonralar mühacirət edərək Hindistanın Aqra şəhərində vəfat etmiş Rəhməti Təbriz üsyanından, bu üsyanın yaratdığı qarmaqarışıqlıqdan narazı qalmış, şahın üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi Yusif bəy Ustaclının gəlişindən məmnunluğunu bildirmişdir”.

P.Kərimov divandakı şeirlərini nəzərdən keçirərək Yusif bəyin istedadlı şair olduğunu göstərmiş, onun yaradıcılığında Füzuli ilə bərabər böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin də kifayət qədər güclü təsiri olduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı yazır: “Şair Füzuli ilə bərabər, Nəvainin də şeirlərinə nəzirə, təxmisi yazmışdır. Hətta divanında, v.34 a-34 b-də Nəvainin “Bəs neyləsün” rədifli qəzəlinin 4 beytini, v.33b-də isə ona cavab olaraq

özünün “Neyləsün” rədifli qəzəlini köçürmüşdür. Divanı oxuduqca Yusif bəyin Nəvainin təsiri ilə yazdığı şeirlərində cığatay sözlərindən (məsələn, köymək, yığlamaq, biş imas və s.) nəzərə çarpacaq dərəcədə geniş istifadə etdiyini görürük”. P.Kərimov XVI-XVII əsr anadilli poeziyamızda Nəvai təsirindən sonra Füzulin təsirini güclü olduğunu ətraflı təhlil edir, Füzuli yaradıcılığının ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu belə dəyərləndirir: “Ümumiyyətlə, böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin XVI-XVII əsrlər poeziyamıza təsirini zaman ardıcılığı ilə izlədikcə belə bir qanunauyğunluğu müşahidə edirik: Əvvəlcə Əmani və Sadiq bəy Əfşar kimi şairlərin yaradıcılığında Nəvai təsiri özünü daha güclü şəkildə göstərsə, sonralar Füzulinin ədəbiyyatımızdakı nüfuz, təsir dairəsi daha da artır, bununla bağlı olaraq Nəvai təsiri nisbətən azalır. Bundan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, XVI əsr ədəbiyyatımızda Füzuli kimi dahi bir şair meydana çıxmasaydı, sonrakı dövr poeziyamızda Nəvai təsiri, ədəbi dilimizdə cığatay dili elementləri daha çox ola bilərdi”.

Ön sözdə tədqiqatçı Yusif bəyin əsərlərinin mövzu dairəsini, bədii ifadə vasitələrini, dilini ətraflı təhlil etmiş, göstərmişdir ki, şairin şeirlərində irfani eşqdən daha çox səmimiyyəti real bir gözələ yönəldilmiş dünyəvi məhəbbətin vəsfi vardır. Nəvaidən, Füzulidən gələn incə yumor Yusif bəyin şeirlərində də müşahidə olunur. Qəzəllərdən birində o deyir ki, mənim kimi adısanı, müəyyən bir yurdu, Vətəni olmayan adamı, görəsən, qəm necə tapır:

*Bilməzəm bu məni-sərgəştəni qəm necə tapar
Ki, nə bir bəlli adım var, nə müəyyən vətənim.*

Tədqiqatçı qeyd edir ki, Yusif bəy Ustacının şeirlərində onun həyata fəlsəfi baxışı, ictimai fikirləri, cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlara qarşı tənqidi münasibəti əksini tapmışdır. P.Kərimov Yusif bəyin şeirlərindəki bədii ifadə vasitələrini ətraflı nəzərdən keçirmiş, belə nəticəyə gəlmişdir ki, o, klassik Şərq poetikasını gözəl bilən, poetik bir sənətkar olmuşdur. Ön sözdə alim Yusif bəyin divanında mükəlimə, təşbih, ləffü nəşr, mübaliğə, hüsni-təhlil, təlmih poetik fiqurlarından məharətlə istifadə etdiyini nümunələrlə sübut etmiş, şairin ana dilinin incəliklərini, sözlərin mənə çalarlarını gözəl bildiyini göstərmişdir.

Tədqiqatçı Y.Ustacın divanının daha mükəmməl və iri həcmli əlyazma nüsxəsinin (7374beyt) görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Cəfər Sultan əl-Qürainin şəxsi arxivində saxlandığını, lakin hələlik onu əldə etmək imkanının olmadığını qeyd edir. Hər halda, bu nisbətən kiçik həcmli divan nüsxəsinin nəşri də Yusif bəy Ustacının XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyən etmək üçün kifayət qədər material verir.

 n v   r   I N G I Z O   L U

M I R Z   R Z A X A N M   V   Y Y I D   S S   L T   N  

Rza xan Hacı Mirzə Hüseyin xan o   lu 1847-ci ildə Serab  h rind  anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı. Mirzə Rza xan Fransaya yollanmış Sen-Sir hərbi məktəbində oxumuşdu. Mirzə Hüseyin xan M şir dd vl nin (1836-1881) İstanbulda səfirliyi dövründə s far txanada d bir vəzifəsində çalışmışdı. M v yyid ss lt n  ləqəbini almışdı. M şir dd vl  b ş nazir təyin olunanda onu da nazirliyə dəvət etdi.

O, 1871-ci ildən 1874-c  ilədək Tehrandə iřl di. O, İranın hərbi naziri vəzifəsini icra etmişdi. Mirzə Hüseyin xana Sip hsalar ləqəbi təqdim olunanda yanında v fali dostu, Acudani - Sip hsalar ləqəbli Mirzə Rza xan da vardı.

Mirzə Hüseyin xana Sip hsalar b ş nazir vəzifəsindən  ıxarılandan sonra, Mirzə Rza xan Xarici İřl r nazirliyinə d yiřildi. Almaniya imperatorunun İrandakı nümayəndəsi herr Von Braunsveyqin t řrifatı v  təminatı Mirzə Rza xana tapřırılmışdı.

Mirzə Rza xan 1900-c  il də İranın nümayəndəsi kimi Almaniya da olmuşdu. 1904-c  il də b ş nazir Mirzə  li xan  min dd vl nin razılı     ilə İrana d nm ř hökumətdə təmsil olunmuşdu. O, bir müddət müəllim kimi Tehran Hərbi məktəbində çalışmışdı.

Mirzə Rza xan Mirzə Hüseyinqulu xan Mafinin b ş nazirliyi dönəmində  dliyy  naziri vəzifəsində iřl mişdi.

Mirzə Rza xan 1928-ci ildə İranı İskəndəriyyə  h rind  konsul vəzifəsində təmsil edirdi.

Mirzə Rza xan M v yyid ss lt n  1-ci dərəcəli Qırmızı Qartal, 1-ci dərəcəli Tac, Böyük Xaç, I Leopald, 2-ci dərəcəli Dəmir Tac, Santi Maurizio v  Lazzaro v  digər ordenl rl  təltif edilmişdi.

Mirzə Rza xan M v yyid ss lt n  1913-c  il də vəfat edib.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

HƏMƏDAN ŞƏHƏRİNİN QISA TARİXİ

Shir sangi

Əlvənd dağının ətəyində Quruçay, Abbasabad, Suminə, kimi çaylarla sulanan və eyni adı daşıyan bərəkətli bir ovada yerləşir. Dənizdən yüksəkliyi 1800 metr olub üç yanı dağlarla çevrilidir. Həmədan adı Asur mixi yazılı mətnlərində Amadana, I Dara dönəminə aid (m.ö. 521-486) Bisütun kitabəsinin Qədim Farsca qismində Hağmatana (Hangmatana) və Elamca qismində Aqmadana, yunan tarixçisi Herodotda Agbatana, Ptolomeydə Ekbatana, Erməni qaynaqlarında Ahmatan, Həmətan, Əhmədan və Tövratda¹ Akmetada şəklində qeyd olunub. Bu ad Ərəb qaynaqlarına, Fars dilində saitlərdən sonra gələn “dal” hərfinin z (zal) tələffüz edildiyi dönlərdəki köhnə şəklilə Həməzan olaraq daxil olmuşdur.

¹ Əzra, 6/2

Ekbatan (qədim türkcə:Aqbatan, yunanca: Αγβάτανα, latınca: Ecbatana, ibranicə: אקבטאן, Nabonidin xronikası və Bisütun yazılarında Aqmatana) Herodotun "Εκβάτανα" kimi qeyd etdiyi qədim dünyanın ən böyük şəhərlərindən biri olub. Şəhərdən həmçinin "Achmetha" adı ilə Tövratda da bəhs edilir.

Yunan mənbələrində qeyd edilib ki, şəhərin əsası e.ə. V əsrdə Midiyanın ilk hökmdarı (və ya Manna canişini) Deyok (assur mənbələrində Dayaukku) tərəfindən qoyulub. Deyok şəhərin ətrafına yeddi qatlı və hər qatı müxtəlif rəngli daşlardan inşa olunmuş qala divarı çəkdirərək, buranı yaratdığı dövlətin mərkəzi elan edib.

Herodot yazır: "İndi Ekbatan adlanan və qala divarları nəhəng, güclü, bir-birinin üstünə yığılmış dairələri xatırladan şəhəri madaylar inşa edib. Qaladakı sarayın da planı qalanınki kimi möhkəmləndirilmiş divarlar, künclərdəki mazqallı siperlərlə mühafizə olunur.

Ətrafdakı təbiət şəhərlə incə bir uyğunluq təşkil edir və bu daha çox sənət əsəri təsiri yaradır. Qala divarlarının sayı yeddidir. Hökmdarın sarayı və dövlət xəzinəsi son axırıncı qala divarında yerləşir. Bayırdan birinci qala divar Afinanın qala divarına çox oxşayır. Həmin divar ağ, sonrakı qara, üçüncü qırmızı, dördüncü göy, beşinci divar isə narıncı rəngdədir. Son iki divar gümüşü və qızılı rənglərdədir. Bütün bu divarları Deyok inşa etdirib".

Həmədan haqqında mərhum ziyalı doktor Məhəmmədətağı Zehtabi "İran Türklərinin əski tarixi" əsərində belə yazır: "Bugünkü Həmədan və ya qədim Ekbatan Mad (Midiya ODAM) dövlətinin paytaxtı, başkəndi idi. Mad dövlətinin başkəndi olduğu dövrdə Həmədan olduqca böyük, abad və gözəl olub. Şübhəsiz, məhv olmuş və bu gün yer altında qalan Mad və Həmədanın bu zəngin mədəniyyəti çox yəqin ki miladdan qabaq 6-7-ci yüzilliklərə aid deyil. Ondan çox qabaqların Madların babaları olmuş Qutti və Lullubilərin Miladdan qabaq 2 və 3-cü min illiklərinə mənsub mədəniyyətidir. Madlar bu mədəniyyətin varisi olublar..."

Həmədan Herodotun söylədiyinə görə Kral Deiokes (Deyok) (m.ö. 728-673) tərəfindən miladdan öncə VII əsrdə Midiya imperiyasının paytaxtı olaraq qurulmuşdur; qalıntılarından, ilk şəhərin bugünkü Həmədanın cənub-şərqində Əlvəndin sol tərəfindəki Musalla təpəsində yer aldığı anlaşılr. İç-içə yeddi divarla çevrilmiş olan şəhər, midiyalıların babillilərlə birlikdə assuriyalıları məğlub etmələrinə görə önəm qazandı. Assuriyalıların paytaxtı Nineviyada əldə edilən qənimətlər Ekbatananın gözəlləşdirilməsinə xərcləndi və əsasən Assuriya tərzində böyük saraylar tikildi.

İ.M.Dyakonov Həmədan barəsində “bu şəhər qədim Midiyanın ürəyi idi”, -deyə yazıb. Şəhər mənbələrdə daha çox Astiaqın paytaxtı kimi xatırlansa da, digər Midiya hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə də siyasi və mədəni mərkəz Ekbatan olub.

Məsud Keyhan Midiyanın sərhədləri haqqında deyir: "Midiya "Avesta"da Raqa (yaxud Rey) şimaldan Xəzər dənizi, qərbdən Ermənistan, cənubdan Suz, şərqdən isə Ariya (Harayu) ilə sərhəd olmaqla, onun mərkəzi Ekbatan və yaxud Hənkətan (müasir Həmədan) şahın yay düşərgəsi idi. Atropatena və yaxud Azərbaycan çəmənliklərində çox gözəl at ilxıları bəslənir ki, hər il qatır və qoyundan başqa onlardan külli miqdarda xərac əvəzinə İran şahlarının xəzinəsinə təqdim edilirdi².

Tarixi məlumatlara görə, bu şəhərdə «Yeddi Duvar» adlı 1000 otaqlı qala olub. Qala öz əzəmətinə görə Babil şəhərindən heç də geri qalmırmış.

Ölkənin ətrafında bütün xalqlar qədim dövrdən orta əsrlərə kimi Həmədanı əllərinə keçirməyi arzulayırmışlar. Şəhər bir neçə dəfə işğala məruz qalıb. İlk dəfə Assuriyalılar Həmədanı dağıdıb.

Sonuncu Midiya hökmdarı Astiaqın fars qiyamını yatıra bilməməsi nəticəsində şəhər onlar tərəfindən işğal olunub. Bu hadisə Midiyanın süqutunun səbəblərdən biri sayılır.

Əhəməni xanədanının gerçək qurucusu qəbul edilən II Kir (Kuruş, m.ö. 559-530) buranı özünə yaylaq paytaxtı seçdi və şəhər bu dövərdə istər, təhkimatı, istərsə də dövlət xəzinəsinin qorunması baxımından böyük önəm qazandı.

Midiyanın paytaxtı olmuş Ekbatan şəhəri e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndərin sərkərdəsi Parmenion tərəfindən işğal edilib. Əhəməni səltənətinə son verən İskəndərin baza olaraq istifadə etdiyi şəhər, imperiyanın parçalanmasından sonra da Arşaklı (Parflar, Əşkaniyan) xanədanının (m.ö. 256-m.s. 214) paytaxtı oldu.

Sasanilər dönəmində önəmini itirən Həmədan, Nəhavənd savaşından (642) sonra burada imzalanan sülh andlaşması uyarınca İslam dövlətinə verildi. Ancaq daha sonra xalq üsyan edib müsəlmanları şəhərdən çıxardı. Buna görə şəhər xəlifə Ömər in vəfatından altı ay sonra Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəli tərəfindən və bu dəfə savaş yoluyla təkrar ələ keçirildi (645). Ərəb tarixçiləri, Əmin ilə Məmunun xilafət mübarizəsi sırasında uzun müddət mühasirə altında tutulan (810) Həmədanda, o dövərdə

² Məsud Keyhan. Göstərilən əsəri, s. 13.

Əhəmənilərdən qalma bir neçə sütunla Əlvənd dağına açılan və üstündə xalqı soyuqdan və fəlakətlərdən qoruduğuna inanılan daşdan bir aslan heykəlinin yer aldığı görkəmli bir qapıdan bəhs edirlər. Buranı qədim Midiya (Cibal) bölgəsindəki yayayış mərkəzlərinin ən istehkamlısı olaraq tanıdan X əsr müsəlman coğrafiyaçıları, kənarları birər fərsəx uzunluğunda sahə biçimindəki bu böyük və gözəl şəhərin önəmli bir bölümünün Ərəb fəthindən sonra inşa edildiyini, dörd qapısı və dörd bazarı ilə çoxsaylı səfilləri olduğunu, çevrəsinin zəngin su qaynaqlarına və bərəkətli torpaqlara, gözəl bağçalara sahib olduğunu yazırlar. İbnül-Fəqihin daha öncə şəhərin hər kənarı üçün verdiyi 4 fərsəx uzunluq³ hər halda qabartmalıdır. Həmədanlıların 931-ci ildə Ziyari əmiri Mərdavic ibn Ziyara qarşı başladığı üsyan, qılıncdan keçirilmələriylə sona çatdı. 955-ci ildə bir zəlzələyə məruz qalan şəhər 962-ci ildə böyük bir məzhəb qovğasına səhnə oldu; bir çox insan həyatını itirdi.

Ziyarılardan sonra Buveyhi və Bəni Kakuyə xanədanları arasında əl dəyişdirən və əsasən paytaxt statusunu qoruyan Həmədan 1029-cu ildə Göktaş, Buğa və Qızılın komandasındakı oğuzlar, 1101-ci ildə Səlcuqlu ordusu tərəfindən qismən dağıdıldı. XII əsrin ilk yarısında İraq Səlcuqlularının paytaxtı oldu və saray, mədrəsə və məscidlərlə bəzədildi. 1136-cı ildə baş verən vəba xəstəliyi üzündən əhalisi xeyli azaldı. Şəhər İraq Səlcuqlu sultanı II Toğrulun Xarəzmşah Əlaəddin Təkişə məğlub olmasına görə xarəzmşahların hakimiyyəti altına daxil oldu (1194) və eldənzillərdən Qutluğ İnanca verildi. 1221-ci ildə Cəbə noyan komandasındakı Monqol ordusu uzun bir mühasirə sonunda şəhəri ələ keçirərək xaraba qoydu və əhalisinin böyük bir qismini öldürdü. Hülaku xan buranı, Əlamut qalasının zəbti və Bağdadın işğalı üçün girişdiyi savaşılda bir baza olaraq istifadə etdi. Şəhər elxanlılar dönəmində bir ölçüdə təmir gördü və yenidən qədim parlaqlığını qazandı; bu xanədandan Abaqa xan burada öldü. Elxanlıların əlində olan Rum Səlcuqlu sultanlarından Qiyasəddin II Məsud da ikinci dəfə taxta çıxıncağa qədər (1303) burada zindanda qaldı. XIII əsr müəlliflərindən Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Cibalin ən böyük şəhəri olan Həmədanı havası gözəl, dadlı su qaynaqlarına, bərəkətli torpaqlara sahib bir şəhər olaraq tanıdır və əhalisinin gülər üzlü və gözəl əxlaqlı, əyləncəyə düşkün insanlar olduğunu söyləyir (Asarül-bilad, s. 483). Bənzəri bilgilər, XIV əsr tarixçilərindən Həmdullah Mustovfi Qəzvini tərəfindən də veril-

³ Kitabül-Büldan, s. 218.

mişdir⁴. Həmədan bir elm və mədəniyyət şəhəri, eyni zamanda da çox önəmli bir ticarət mərkəziydi. Geniş Elxanlı imperiyasının müxtəlif nöqtələrindən gələn və Sultaniyə şəhərində birləşən beş böyük ana ticarət yolunun "şəhərah-i cənubi" adındakı birincisi Həmədan üzərindən Bağdada çatır və buna "Məkkə yolu" da deyilirdi.

Həmədan elxanlılardan sonra cəlayirlilər və teymurluların əlinə keçdi və əsasən Əmir Teymurun səfərləri sırasında çox zərər gördü; daha sonra da sırasıyla qaraqoyunlular, ağqoyunlular və səfəvilərin hakimiyyəti altında qaldı.

1469-cu ildə bura, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu və Osmanlı sultanı Fatih Sultan Məhmədin kürəkəni Uğurlu Məhəmməd bəyin idarəsində idi. Səfəvilər dönəmində təmir görün Həmədan bunlarla osmanlılar arasında bir neçə dəfə əl dəyişirdi. Osmanlıların şəhərlə birbaşa əlaqələri "İraqeyn səfəri" sırasında oldu. Vəziri-əzəm İbrahim paşa, göndərdiyi bir məruzədə Həmədani İraqi-Əcəmə bağlı sancaqlar arasında göstərmiş və buraya 900.000 ağça xas gəliriyə Uluğ bəyi vali təyin etdiyini bildirmişdir. Fəqət bu dövərdə şəhərdə Osmanlı hakimiyyəti qurulmamış, İbrahim paşanın bu təyini gələcəyə bağlı bir plan olaraq qalmışdır. 1548-ci ildə Qanuni Sultan Süleymandan izn alıb, yanındakı yerli qüvvələrlə İraqi - Əcəmə bir hərəkətdə olan Səfəvi şahzadəsi Əlqas mirzənin ilk ələ keçirdiyi yer Həmədan oldu. 1588-ci ildə Cigalazadə Sinan paşa Həmədan civarını zəbt etdi. 1629-cu ildə Bağdad üzərinə göndərilən Xosrov paşa 9 iyun 1630-cu ildə Həmədana daxil oldu. Əhalinin qaçarkən saxladığı əşyanı ortaya çıxardı, binaları yaxıb-yıxdı və altı gün sonra şəhərdən ayrıldı.

XVIII əsrin əvvəllərinə qədər şəhərdə önəmli bir hadisə cərəyan etmədi. Ancaq Rusiya çarı I Pyotr Səfəvi xanədanının çətin durumda olmasından faydalanaraq hərəkət başladınca osmanlılar da Həmədan və Kirmanşahı ələ keçirmək məqsədiylə Eyublu Hasan paşa komadasında bir ordu göndərdilər. Hasan paşa Kirmanşahı aldıqdan bir müddət sonra vəfat etdi və səfəri oğlu Əhməd paşa tamamladı. Əhməd paşa idarəsindəki Osmanlı qüvvələri əlli doqquz günlük bir mühasirənin ardından Həmədani aldıysa da, (31 avqust 1724) bir müddət sonra Əşrəf şah Əfqan İraq cəbhəsi komandanı Əhməd paşanı Həmədandan çıxarmağa müvəffəq oldu (1727). Ancaq Əhməd paşanın daha qüvvəli bir ordu ilə gələcəyindən

⁴ Nüzhətül-qülub, s. 71.

qorxaraq 22 sentyabr 1728-ci ildə imzalanan Həmədan sülh andlaşması ilə osmanlıların bütün haqlarını tanıdı.

İranda Əfqan hakimiyyətinin yerini yenidən Səfəvilər alınca II Şah Təhmasib İstanbula bir elçi göndərərək osmanlılardan əllərində olan İran torpaqlarının geri verilməsini istədi. Arxasından da səfəvilər cavabın gəlməsini gözləmədən Nadirqulu xan Qırxlı-Avşarın komandasındakı qüvvələrlə Nəhavəndi ələ keçirdilər. Bunu duyan Əbdürrəhman paşa 60.000 nəfərlik qüvvəsini buraxıb, Həmədandan qaçdı və beləcə bura Səfəvilərin əlinə keçdi (2 iyul 1730).

16 sentyabr 1731-ci ildə osmanlıların İraq sərəsgəri Əhməd paşa Koricanda II Şah Təhmasibin ordusunu məğlub etdi və şəhəri yenidən ələ keçirdi. Fəqət 8 yanvar 1732-ci ildə aparılan sülh andlaşması ilə Həmədan təkrar səfəvilərə buraxıldı. Bu andlaşma ilə tamamilə İran hakimiyyəti altına daxil olan şəhər I Dünya Savaşı sırasında Rus və İngilis işğalında qaldı; ayrıca Türkiyəyə qarşı bir baza olaraq istifadə edildi. Buna rəğmən şəhər osmanlılarla bu dövlətlər arasında bir neçə dəfə əl dəyişirdi. Savaş sonrasında isə ingilislər tərəfindən Qacarlar dövlətinə buraxıldı.

Övliya Çələbi XVII əsrin ortalarında uğradığı bu şəhərin, hər biri hamam qübbəsi böyüklüyündə daşlardan tikilmiş üçbucaqlı biçimində və yetmiş qülləli, dörd qapısı Qum, Dərgəzin, Bisütun və Bağdad yönlərinə açılan içində 2000 hücrə, bir hamam, bir məscid, bir karvansaray və müxtəlif dükənlər yer alan bir qalasının olduğunu; Türkməncə danışılan şəhərdə on bir təkkə, bir çox imarətxana, 200 hamam, Hindistan, Anadolu, Ərəbistan və İrandan gələn tacirlərin qaldığı bir çox karvansarayla 2000 dükanı əhatə edən Bazarşahi adlı bir də bazarın olduğunu, içməli su tələbatının, ən önəmliləri Fərhad paşa və Əli Əsən çeşmələri olan 150 çeşməylə ödəndiyini yazır.

Həmədandakı tarixi əsərlərin başlıcaları bunlardır: Şəhərin cənubundakı Gəncnamə deyilən Əhəmənilərə aid mixi yazılı iki kitabə. Biri Böyük Dara, digəri oğlu Kserksə aid olan kitabələr, Əlvənd dağında iki böyük qaya üzərinə təqribən 2 metr boyunda bir sahəyə qazılaraq yazılmışdır. Mücəssəmə-i Səng-i Şir. Midiyalılara və ya Əhəmənilərə aid edilən böyük aslan heykəlidir. 2,5 m. uzunluğunda və 1,5 m. genişliyindəki heykəl 1949-cu ildə qurulan daş bir postament üzərində oturdulmuşdur. Buka-i Əstər və Mərdxay. Bugün yəhudilərin ziyarət yeri olan XIII əsrə aid bir türbədir. Kümbəz-i Ələviyan. Monqollar tərəfindən restavrasiya edilən Səlcuqlu dönməsinə aid bir məsciddir. Bir neçə Ələvi seyidinin dəfn edildiyi bu türbə son olaraq 1938-ci ildədə təmir edilib. Bürç-i Qurban. Monqol dönməsinə

aid bir qəbirdir. Bunlardan başqa Baba Tahir Üryanın və İbn Sinanın türbələri də şəhərdəki önəmli əsərlər arasında yer almaqdadır. Ayrıca Həmədanda əlliyyə yaxın məscid arasında "Məscid-i Ağacan bəy", "Məscid-i Hacı Əhməd", "Məscid-i Axund Molla Əli", "Məscid-i Bəşarətülmülk", "Məscid-i Cami", "Məscid-i Qala", "Məscid-i Bala", "Məscid-i Cevlan" sayıla bilər. Şəhərdə olan qədim mədrəsələr isə "Mədrəsə-i Axund Molla Əli", "Mədrəsə-i Damğani" və "Mədrəsə-i Şexəli xan Zəngənə"dir⁵.

Həmədani nisbəsiylə məşhur ədib, şair və alimlərin öndə gələnəri belə sıralana bilər: Mühəddis Əbu İshaq İbrahim b. Hüseyn əl-Həmədani, Bədiüzzaman əl-Həmədani, mühəddis və qazi Əbu Səid Yəhya b. Zəkəriyyə əl-Həmədani, mühəddis Əhməd b. Məhəmməd əl-Kari əl-Musrabadi, şairlərdən Əsirəddin Evmani, mühəddis və kari Həsən b. Əhməd əl-Həmədani, mütəsəvvüf əl-Əmirül-Kəbir əl-Həmədani, Yusif b. Əyyub əl-Həmədani əl-Buzəncərdi, şair mütəsəvvüflərdən Fəxrəddin-i İraqi, Baba Tahir Üryan, məşhur tarixçi Məhəmməd b. Əbdülməlik əl-Həmədani, Əbu Əhməd əl-Mürərran b. Həməviyyə əl-Həmədani, Əbdülhamid b. İsam əl-Həmədani, Hafız Əbül-Fazl Salih b. Əhməd əl-Həmədani, Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani, Şafei fəqihii və şair Eynülquzat əl-Həmədani, Mötəzilə alimi Qazi Əbdülcabbar, şair və arif Seyid Əli Həmədani.

Tehran-Bağdad ticarət yolu üzərində olub, quru yoluyla Kirmanşah, Sənəndəc, Burucird, Ərak, Qəzvin və Tehrana bağlanan Həmədan idari bölünmədə dörd şəhristan, on iki bəxş, on iki şəhər, otuz üç dehistandan mütəşəkkil bir əyalət (ostan) durumundadır. Əyalət 1986-cı ildə 1,5 milyonu keçən bir əhaliyə sahibdir. XIX əsrdə 20-40.000 arasında əhalisi olduğu bildirilən şəhər isə 1950-ci ildə 120.000-i, 1986-cı ildə 270.000-i keçmişti. Əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycanlı türklərdən ibarətdir. Verimli ovada müxtəlif meyvələr, buğda, kətan, küncüd, pambıq kimi məhsullar yetişir. Bölgədə qrafit, qızıl və dəmir mədənləri vardır.

⁵ İranşəhr, II, 1396-1397.

XOY XANLIĞI VƏ HÜSEYNQULU XAN DÜNBİLİ

Hüseynqulu xan Əhməd xan oğlu Xoy şəhərində anadan olmuşdu. Saray təlim tərbiyəsi almışdı. 1786-cı ildə, atasının öldürülməsindən sonra xanlığa yiyələnmişdi.

Hüseynqulu xan xanlığın daxili məsələlərini həll edəndən sonra xarici məsələlərə girişdi. Kiçik qardaşı Cəfərqulu xanı baş sərkərdə təyin edib, bütün qoşunu onun ixtiyarına vermişdi.

Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan kürəkəni Hüseynqulu xanla düz dolanmırdı. Bir-birlərinə hədə-hərbə gəlirdilər. Axır ki, söz-sav çəkişməsi savaşa çevrildi. Qarabağ qoşunu Xoya yürüş etdi. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği yazır: «...İbrahim xan Xoy vilayətini özünə tabe etmək fikrinə düşdü. O, 1203 (1788)-ci ildə ləzgi, Car, avar və Qarabağın könüllərini və Qaradağın qoşununu toplayıb, Xoy tərəfə hərəkət etdi.

Özünün çoxlu və güclü qoşunu ilə keçə-keçə Mərəndə varid oldu. Xoy hakimi Hüseynqulu xan da öz adamları ilə İbrahim xanın qarşısını almaq üçün tələsik hərəkət etdi».(*Qarabağnamələr*, 2-ci kitab, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, səh. 27)

İbrahimxəlil xanın qoşunu bu dəfə məğlubiyyətin dadını duydu. Qoşun basılıb, qaçdı. Xanın vəziri Molla Pənah Salahlı-Qazaq, sərkərdəsi Fərzulla (Fərzi) bəy Qasım bəy oğlu Sarıcalı-Cavanşir əsir düşdü. Sonralar İbrahimxəlil xan kürəkəni ilə barışığa gəlib, yaxınlarını azad etdi.

Türk tarixi mənbələrində yazılır: «İbrahimxəlil xanın Təbriz ətrafına və Xoya hücumundan sonra Xoy və Təbriz xanları öz etimadlı adamlarından bir qrupunu İrakli (İraklius) xanın yanına göndərdilər və ondan xahiş etdilər ki, İbrahimxəlil xanla aralarında olan ittilafı götürmək üçün yardımçı olsun. Osmanlı dövlətinin Dağıstan və Azərbaycanda olan nüfuzundan xəbərdar olan İrakli xan Qargin və Mirzə adlı iki nəfəri səfir kimi Osmanlı dövlətinə göndərdi. Osmanlı dövlətindən razılıq aldıqdan sonra bu dəfə həmin şəxsləri İbrahimxəlil xanın yanına göndərdi və ondan tələb etdi ki, öz əməllərindən əl çəksin. Hadisələrin həqiqiliyi bizim cəsuslar tərəfindən təsdiq olunmuşdur.» (*Osmanlı devleti ile Azərbaycan Türk hanlıkları arasındakı münasibətlərə dair arxiv belgeleri*, 1-ci kitab, Ankara, 1992).

1794-cü ildə Urmiya xanlığı ilə Xoy xanlığı arasında münasibətlər yenidən pisləşdi. Məhəmmədqulu xan eşikağasıbaşı Əsgər xan Əbdülməlikini ölümlə təhdid etdiyindən o qaçıb Salmasda gizlənmişdi.

Əsgər xan yaxın adamlarından olan Əhməd bəyi Xoya göndərdi ki, eşikağası İbrahim xanı tapıb Hüseynqulu xanı ona kömək etməyə inandır-sın. Əhməd bəy Murtazaqulu bəy və Mehrab bəyi götürüb Xoya yollandı. İbrahim xanı tapıb onun vasitəsilə qəziyyəni Hüseynqulu xana danışdı. Hüseynqulu xan Məhəmmədqulu xanın təsirindən çıxmaq üçün girəvə gə-zirdi. Ona görə qoşun tərtibi üçün sərkərdələrinə göstəriş verdi. Bir neçə günün ərzində qoşun hazır oldu. Qardaşı Cəfərqulu xanı qoşun başçısı tə-yin etdi. Göstəriş verdi ki, Urmiyaya gedib, xoşluqla Mirzə Əbülhəsən bəyi Məhəmmədqulu xandan istəsin. Verməsə, Urmiyanı dağıdıb gəlin. Cəfərqulu xan qoşunla Salmasa daxil oldu. Əsgər xan onları qarşıladı. (Mirzə Rəşid Ədibüşşüara, *Tarixi Əfşar*, Təbriz, «Şəfəq», 1346 hicri şəmsi, səh.201).

Məhəmmədqulu xan bu hadisəni eşidib qardaşı Qasım xanı qoşunla Salmas tərəfə yola saldı. Yürüşdə avşar sərkərdələrdən Tahir sultan Şəhri-yar xan oğlu Gündüzlü, Allahyar bəy Araşlı, Lütfullah bəy Ustaclı iştirak edirdilər. Salmasın Ağziyarət məntəqəsində qoşunlar üzləşdilər. Savaş başlandı. Avşarlar Əsgər xana görə, cani-dildən vuruşmurdu. Ona görə də məğlub olub qaçdılar. Cəfərqulu xanın başçılıq etdiyi Xoy qoşunu avşarları Urmiyanın ətrafındakı Qızqalasınadək izlədi. Bu vəziyyəti görən Mə-həmmədqulu xan qalananı qapısını bağlayıb içəridə gizləndi. Xoy qoşunu Urmiyanı mühasirəyə aldı. Avşar bəyləri Xoy qoşununun azgınlığını gö-rüb qaladan çıxdılar. Elə bu zaman sərkərdə Hacı İbrahim Xoylunun atı ürküb avşarlara tərəf qaçdı. Onun ardınca da bir neçə nəfər sərkərdə getdi. Bu sərkərdələr Cahangir bəy, Ağası bəy, Əsəd bəy Dünbili idilər. Avşarlar onları tutub öldürdülər. Avşar bəyləri onların başını Məhəmmədqulu xana apardılar. Məhəmmədqulu xan Məhəmməd həsən bəy Mahmudlu və digər avşar bəylərinə xeyli ənəm-ərmağan verdi. Əsgər xan bu savaştan mütəs-sir oldu. Qardaş qırğınına dayandırmaq üçün el böyüklərinə məktub yazdı. Bildirdi ki, Urmiyaya qardaşım üçün gəlmişəm. Verin, qayıdım. Əfrasiyab sultan Zərza barışıq olduğunu görüb, məktubun xana yetişməsinə mane oldu. Avşar bəylərini növbədən götürüb, kürdlərlə əvəzlədi. Xana bildirdi ki, onlar Əsgər xana görə sənə xəyanət edəcəklər.

Mühasirənin üçüncü günü Cəfərqulu xan Dünbili qala divarlarına ya-xınlaşıb, bildirdi ki, Mirzə Əbülhəsən bəyi verin, qayıdıb, vilayətimizə ge-dək. Əfrasiyab sultan ətraf mahallardan yardım çağırdığından, Cəfərqulu

xandan üç gün möhlət istədi. Üç gündən sonra ətrafdakı avşarlar və zərzalar gəlib yetişdilər. Məhəmmədqulu xanın qoşunu gücləndi, savaşa hazır oldu. Şahməhəmməd bəy Kuhgiluyəli-Avşar qoşuna sərkərdə təyin olundu. Məhəmmədsəfi bəy Yorğanlı, Məhəmməd bəy və Hüseyn bəy Qarahəsənli avşar dəstələrinin başında savaş meydanına yollandılar. Bu zaman Əsgər xan Xoy qoşunundan aralanıb, avşar qoşununun önünə tək çıxdı. Onu görə avşarlar utanıb, başlarını aşağı tıkdilər. Bayraqdar Məhəmmədsəfi bəy Yorğanlı bayrağını əlindən yerə saldı. Xoyun Heydəranlı tayfası bayrağın yerdə olmasını görüb, qəflətən hücumə keçdi. Zərza cinahına həmlə edib həmin qolu dağıtdı. Urmiya qoşunu məğlub olub qalaya çəkildi.

Mühasirənin 12-ci günü Cəfərqulu xanla Əsgər xan yenidən Məhəmmədqulu xana məktub göndərdilər. Əvvəlki şərtlərini təkrar etdilər. Məhəmmədqulu xan onlara bildirdi ki, siz qayıdıb, Xoya gedin, mən Mirzə Əbülhəsəni buraxacağam. Onlar çəkilib Xoya getdilər. Bir müddət keçməyinə baxmayaraq Məhəmmədqulu xan əhdinə vəfa etmədi.

Hüseynqulu xan Dünbili təkrar qoşun yığıb Cəfərqulu xanı sərkərdəliyi ilə Salmas yolu ilə Urmiyaya göndərdi. Əsgər xan da onlara qoşuldu. Məhəmmədqulu xan onların hərəkətini eşidib qoşunla qarşılamağa yollandı. Ənzəl mahalının Qarabağ məntəqəsində oturaq etdi. Qoşununun sayı az olduğundan irəli getməyə cəsarət etmədi. Təbriz hakimi Xudadad xandan yardım istədi. Xudadad xan ona məktubla bildirdi ki, savaşın baisi Mirzə Əbülhəsən bəyi öldürsən, bu iş öz-özünə əncam tapacaq. Məhəmmədqulu xan məktubu alan kimi cəlladı Saleh Xələc-Baranduzu Mirzə Əbülhəsən bəyi öldürməyə göndərdi. Saleh Baranduz mahalının Sarıbəyli adlı yurdunda Mirzə Əbülhəsən bəyi boğub öldürdü. Öldürəndən sonra aparıb qapılarına atdı. Həmin hadisə novruz bayramı ərəfəsində baş verdiyindən Avşar elinin Əbdülməliki tayfası nümayişkaranə qara geyindi.

Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir dəfələrlə kürəkəni Hüseynqulu xana yazıb bildirmişdi ki, Ağaməhəmməd xan Qovanlı-Qacarla heç bir münasibət qurmasın. Hüseynqulu xan qaynatasının tapşırığını qulaqardına vuraraq Qaradağda, Üzümdil mahalında, Müşkənbər yaylağında Ağaməhəmməd xanla görüşdü. Ağaməhəmməd xan fərmanla Hüseynqulu xanı Azərbaycana hakim təyin etdi.

Tarixçi yazır: «O il Ağaməhəmməd xan İbrahimxəlil xanın başını əzmək üçün Arazın o tərəfinə qoşun çəkdiyi zaman Xoy xanı qardaşı Cəfərqulu xanın səyi nəticəsində və Cavanşir xanının damadı olduğuna görə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılıb Tehrandə zindana salındı. Şah fərman verdi ki, onun həmsəri olan İbrahimxəlil xan Cavanşirin qızını Qəzvinde

saxlasımlar. Bu Qarabağ və Xoy hakimlərinin danışığa girib itaətdən boyun qaçırmalarına əminlik üçün o dövrün adi girovgötürmə siyasətinə uyğun idi». (Nadir Mirzə, *Tarix və Coğrafiye Darüssəltənəye-Təbriz*, nəşr. M. Müşiri, Tehran, 1360 ş./1981. səh.563)

Ağaməhəmməd şah Qacar Qarabağda öldürüləndən sonra Urmiya hakimi Məhəmmədqulu xan müstəqil olmaq istəyən xanlara, Sadıq xan Şəqaqiyyə və Cəfərqulu xan Dünbiliyyə qoşuldu.

Müstəqillik hərəkəti Xoyda başlandı. Hüseynqulu xan Dünbili ona qasidi Süleyman bəy vasitəsilə Urmiyaya, Məhəmmədqulu xana xəbər göndərdi ki, fəallaşsın. Məhəmmədqulu xan Avşar elinin ağsaqqallarını bir yerə toplayıb, məsləhət istədi. Avşar başçıları ona məsləhət verdilər ki, özü həmin xanların yanına gedib, işi dərindən öyrənsin. Sadıq xan Şəqaqi də qoşunu ilə Xoya gəldi. Hüseynqulu xan onu təntənəli qəbul etdi.

Məhəmmədqulu xanın dəstəsi «Dağbağı»nda yerləşdi. Hüseynqulu xan, Cəfərqulu xan və Sadıq xan hamısı bir ağızdan Məhəmmədqulu xanı özlərinə rəhbər seçdilər. Onun sözündən çıxmayacaqlarına vəd verdilər. Ətraf xanlara məktub göndərərək, ittifaqa dəvət etdilər. İrəvan hakimi Məhəmməd xan Ziyadlı-Qacara, Naxçıvan hakimi Abbasqulu xan Kəngərliyyə, Məşkin hakimi Ata xan Şahsevənə, Marağa hakimi Əhməd xan Müqəddəmə çaparlar göndərərək, Təbrizə çağırıdılar. Məhəmmədqulu xan, Cəfərqulu xan və Sadıq xan Təbrizə yollandılar.

Ağaməhəmməd şah Qacar Hüseynqulu xanı Xoy xanlığından çıxarıb, Azərbaycan bəylərbəyi təyin etdi. (M. Ağasi, *Tarix-e Xoy*, Təbriz, 1350 ş./1971. İdem, *Guşə-i əz tarix-e Xoy I*, Təbriz, 1355 ş./1976. səh.209.) Bu faktı Riyahi də təsdiqləyir.

Hüseynqulu xan Dünbili Xoy şəhərində "Xan məscidi" adlı bir məscid tikdirmiş (Nadir Mirzə, *Tarix və Coğrafiye Darüssəltənəye-Təbriz*, nəşr. M. Müşiri, Tehran, 1360 ş./1981. səh.151), Təbriz şəhərində isə təmir etdirmişdi. (A. Al-e Davud, *Əhval və əşar-e Hərif Cəndəqi*, Tehran, 1366 ş./1987, səh.93-99.)

Hüseynqulu xan Dünbili 1798-ci ildə vəfat edib.

Hüseynqulu xan Kiçik bəyim İbrahimxəlil xan qızı Cavanşirlə ailə qurmuşdu. Məhəmmədsadıq xan adlı oğlu, Mahçə bəyim ağa adlı qızı vardı.

Bəhram MƏMMƏDLİ

ŞEYX MƏHƏMMƏDƏLİ HƏZİN

Cəmaləddin Məhəmmədəli ibn Əbitalib əl-Gilani əz-Zahidi (d.1692 - ö. 1766) -İrənli tarixçi və şair.

Məhəmmədəli ibn Əbitalib 1692-ci ildə İsfahanda doğulmuşdu. Soyu, Səfəviyyə təriqətinin piri Səfiyyəddin Ərdəbilinin müşidi İbrahim Zahidi Gilaniyə çatır. Atası, ailəsinin iqamət etdiyi Lahicandan təhsil üçün Səfəvilərin paytaxtı İsfahana getmiş, daha sonra buraya yerləşmişdi. Həzin İsfahanda başladığı təhsilinə Şirazda davam etdi; Xristianlıq, yəhudilik və zərdüştilik haqqında bilgi toplamağa çalışdı. Atası ilə birlikdə Gilan, Şiraz və Fars körfəzində Bəndərabbasa səyahət edib təkrar İsfahana döndü. 23 oktyabr 1722-ci ildə əfqanların İsfahanı mühasirə etmələrinə görə Xürrəməbada qaçdı. Bu arada Şah II Təhmasib ilə münasibət qurdu. Təhmasib, Məşhəddə onu ziyarət edərək Əfqan hökmdarı Əşrəf üzərinə yürümək üçün hazırladığı orduya qatılmasını istədi. Həzin 29 sentyabr 1729-cu ildə meydana gələn Mehmandost savaşına qatıldıqdan sonra həcc fərizəsini yerinə yetirdi və dönüşündə Bəndərabbasa getdi. Buradan da Hindistana keçərək Sind bölgəsindəki bəzi yerləri gəzdirdi. Avşarlardan Nadir şah şəhəri ələ keçirdiyi sırada Dehlidə olan Həzin bir dostunun evində gizləndi. Nadir şahın Dehlidən ayrılmasından sonra Baburlulardan Nasirəddin Məhəmməd şah tərəfindən ona maaş bağlandı; vəzirlik təklifini isə qəbul etmədiyi rəvayət edilir. Onu qəbul etməyənlər üzündən üç il yaşadığı Dehlidən ayrılaraq öncə Aqraya, daha sonra Benaresə getdi. Vəfatına qədər Benaresdə qaldı və öluncə bu şəhərdə dəfn edildi.

Əsərləri. Həzinin 300-ə yaxın əsər qələmə aldığı söylənilir (Masumə Salik, s. 35-104). Bu əsərlərdən ancaq bir qismi günümüzə çatmış olub ən önəmliləri bunlardır:

1. Təzkiyə-i Əhval. 1742-ci ildə Dehlidə yazılan əsər, Tarix-i Əhval-i Şeyx Həzin və ya Halat-ı Şeyx Həzin adlarıyla da tanınır. Bir avtobiografi olmaqla bərabər müəllifin yaşadığı dönmnin otuz-qırx illik tarixini də əks etdirən əsərdə əfqanların İsfahanı ələ keçirmələri, osmanlıların Van valisi Köprülüzadə Abdullah paşanın Təbrizi mühasirə etməsi, Nadir şahın Dehlini zəbti kimi önəmli hadisələrlə bərabər bu ölkələrin ictimai və iqtisadi durumları haqqında geniş bilgi vardır. Müxtəlif kitabxanalarda əlyazma nüsxələri olan əsər (Storey, I/2, s. 847), ilk olaraq F.C.Belfour tərəfindən "Tarix-i Əhval bə-Təzkiyə-i Hal-i Məvlana-yı Şeyx Muhamməd Ali Həzin ki Xod Neviştə" adıyla yayımlanmış (London 1831), bunu Benares (1851), Ləknev (1293), Kanpur (1893), Dehli (1319/1902) və Tehran (1324 hş./1945) çapları sıralamışdır. Təzkiyə-i Əhval F.C.Belfour (The Life of Sheikh Mohammed Ali Həzin, London 1830) və M. C. Master (The Translation of the Tarikh-i Ahval of Mowlana Muhamməd Şeyx Ali Hazin, Bombay 1911) tərəfindən İngilis dilinə çevrilmişdir.

2. Külliyyat-ı Həzin (Ləknev, ts.; Kanpur 1893). Bu əsər Təzkiyə-i Əhvalda adları keçən iyirmi əsərinin böyük bir qismini ehtiva edir.

3. Təzkiyə-tül-müasirin. 1752-ci ildə qələmə alınan əsərin birinci bölümündə şeir yazan alimlərin, ikinci bölümündə şairliyi məslək etmiş olan çağdaş şairlərin bioqrafiyaları yer alır. Əsər Külliyyat-ı Həzin içində nəşr edilmişdir.

4. Divan. Həzin, Təzkiyə-i Əhvalda dörd divan yazdığını söylərsə də bunlardan sadəcə dördüncüsü günümüze çatmışdır. 1742-ci ildə tamamlanan divan külliyyat içində çap edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Fərhəng-i Farsi, V, 458;
2. G. de Tarsy, Mémoire sur les particularités de la religion musulmane dans l'Inde, Paris, 1869, s. 104-106;
3. Rypka, HIL, s. 451;
4. Hidayət, Riyazül-arifin, s. 69;
5. Hidayət, Məcmul-fuṣaḥa, Tehran 1295, II, 94;
6. Riəu, Catalogue of the Persian Manuscripts, II, 715-716;
7. Brownə, LHP, IV, 115, 277-281;
8. Storəy, Persian Literature, I/2, s. 840-849;
9. Sarfaraz Khan Khatak, Shaikh Muhammad Ali Hazin, Lahor 1944;

10. Bindərəbən Das Hôşgû, Səfinə-i Hôşgû (nşr. Şah Muḥamməd Ataurrahman), Patna 1959, s. 291-293;

11. Əhməd Gülçin-i Məani, Tarix-i Təzkiyə-yi Farsi, Tehran, 1347 hş., I, 349-359;

12. Ağā Bozorg-i Tehrani, əz-Zəria ilə təsanifiş-Şia, Bəyruṭ, ts., III, 229; VIII, 162; IX, 235; X, 133; XVI, 104, 106, 171, 176, 218, 270, 277, 346; XVII, 149;

13. Xacə Əbdürrəşid, Təzkiyə-i Şuara-yı Pəncab, Lahor, 1981, s. 118-125;

14. Təbrizi, Rəyhanətül-əḍəb, II, 41-42;

15. Bahar, Səbkişinasi, Tehran 1370 hş., III, 304-305;

16. Mehdi Bamdad, Şərḥ-i Ḥal-i Rical-i Iran, Tehran, 1371 hş., III, 429;

17. Əhməd Təميم-i Dari, İrfan u Əḍəb dər Aşr-ı Şafəvi, Tehran, 1373 hş., II, 633-654;

18. Masûmə Salik, Kitabşinasi-yi Hazin-i Lahici, Qum, 1374 hş.;

19. Abbas İqbal, “Yaddaştha”, Məcəllə-i Danişkədə-i Əḍəbiyyat, VIII/4, Tehran, 1340, s. 37-39;

20. M. Hidayət Hosayn, “Hazin”, İA, V/1, s. 413;

Ənvər ÇİNGİZOĞLU

AVŞAR ELİNDƏN BİR NEÇƏ ŞAİR

Mail Mirzə Həsən Avşar

...Mirzə Həsən Avşar XIX yüzilliyin ikinci yarısında yazıb yaradan şairlərdəndir. Mail təxəllüsü ilə incə ruhlu şeirlər yazıb. Güney Azərbaycanın Urmiya şəhərində doğulub. İlk təhsilini doğma şəhərində aldıqdan sonra, Tehrana gedərək görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin yanında biliyini təkmilləşdirib. Kamil təhsil alandan sonra İranın xarici işlər vəzirliyində işə düzəlib. İnsan qəlbini ovsunlayan şeirləri tez bir zamanda onu ünlü edib. «Şeyxüşşüəra»-şairlər şeyxi ləqəbinə layiq görülüb.

Mirzə Həsən Avşar işi ilə bağlı Bəndərləngəyə göndərilir. Bəndərləngənin istisi, bürküsü, cansıxıcı həyat tərzi şairi bezdirir. Dövlət dairələrinə etdiyi şikayətlər heç bir nəticə verməyəndə, şair özbaşına, işini buraxıb Tehrana yola düşür. Tehrandada onu qəbul etmirlər. Hansı idarəyə müraciət edirsə bir işə düzələ bilmir. Ağır, dözülməz bir güzəran keçirir.

Mirzə Həsən Avşar təxminən 90 yaşında vəfat edir. Mailin qələmə aldığı qəzəllər Füzuli yaradıcılığı ilə səsləşir. Şairin yaradıcılığından bir örnək.

*Bivəfa dilbər giriftari-vəfa eylər məni,
Dəhrdə rüsvayi-xəlq el bivəfa eylər məni.*

*Hansı məşuq əyləyibdir böylə birad, aşıqə,
Kim o zalım qərqi-y-bəhri-bəla eylər məni*

*Həlqə-həlqə, xəm-xəm, çin-çin o zülfi-mişgbar
Gah bağlar, gah tutar, gahi rəna eylər məni.*

*Dəmbədəm gah can alır, gah can verir hər qəmzəsi,
Hər nigahi şən bəlaya mütbəla eylər məni.*

*Çeşmi-məsti xəncəri müjganilə qanım təkər,
Ləli-buş talibi-eynüşəfa eylər məni,*

*Lövhi-ruxsarı çəkib qüdrət sidqilə,
Bir təcəlla ilə gör məhvi-liqa eylər məni*

*Şurə gəlmiş Maili biçarə hər dəmdə deyir:
-Öz həbibim maili-şurü nəva eylər məni...*

Məsturə Avşar

Məsturə Avşar əyləçən 4-cü

Məsturə xanım Cəmişid xan Məcdüssəltənə qızı 1898-ci ildə Urmia şəhərində dünyaya zinət vermişdi. Türk, fars, rus və fransız dillərini bilirdi. «Vətənsəvər qadınlar» cəmiyyətinin üzvi idi. Möhtərəm xanım İskəndərinin ölümündən sonra bu cəmiyyətin başçısı oldu. Onun başçılığı ilə İranda qadınların qurultayı keçirildi. Rza şah Pəhləvinin əmri ilə bu cəmiyyət qapandı.

Məsturə Avşar «körpələr evi»nə rəhbərlik edirdi.

Məsturə Avşar 1951-ci ildə vəfat edib.

Məxfi Avşar

Əsədulla Məhəmmədcəfər oğlu 1870-ci ildə Urmiya şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini doğma şəhərində almışdı. Təhsilini bitirdikdən sonra ticarətlə məşğul olmuşdu. Bu sahədə uğur qazanmayıb kitabçılıqla məşğul olmuşdu. Yaxın dostları arasında Mirzə Əliəsgər Mühit, Hacı Abbas Məhzun və Mir Cəlal Sabir vardı.

Məxfi Avşar Müqəddəs Məkkəyi mükərrəməni ziyarət etmişdi. Hicazdan dönəndən sonra yalnız yaradıcılıqla məşğul olmuşdu.

Məxfi Avşarın əsərləri: «Fişari Avşar», «Risalə».

O, Həzrət Hüseyin (Ə.S.)-ı ziyarət etmək üçün Kərbalaya səfər etmiş və qayıtdıqdan sonra tənhalığa çəkilərək tərkdünya olmuşdur. Məxfi 1333-cü ildə vəfat etmişdir. Divanının nüsxəsi oğlu Hacı Firuzda vardır. Onun türkcə şeirlərindən bir nümunə:

*Səndən sənəmə, etmək gile mən,
Etsən düşərəm dildən-dilə mən.*

*Sənsiz iki gün tab etməz idim,
Nə növ dözümlə ildən-ilə mən.*

* * *

*Müşküldü yetəm bir sahilə mən,
Barı qəmini daim çəkərəm,
Bəlkə yetişəm bir mənzilə mən.*

Məftun Avşar

Yadulla Əmini 1926-cı ildə Şahindej (Sayınqala) bölgəsinin Holasu kəndində anadan olub. İbtidai təhsilini Şahindejdə, ali təhsilini Tehranda alıb. Hüquqşünas təhsilini alandan sonra ədliyyə sistemində çalışıb. Hafizi, Şəhriyarı xoşlayır.

Məftunun kitabları: «Dəryaçə», «Külək», «Aşıq Əli karvan», «Narlıq», «Dalğa ya nəhəng».

Məryəm Cahangiri

Məryəm xanım Hüseyn xan bəylərbəyinin qızıdır. 1895-ci ildə Urmiyada anadan olmuş və təhsilini bu şəhərdə tamamlamışdır. Urmiya şəhərinin mədəniyyət idarəsində və daha sonralar kənd təsərrüfatı bankında xidmət göstərmişdir. O, şəmsi 1331-ci ildə qəflətən xəstələnmiş və dünyasını dəyişmişdir.

Mehrriban, şəərəfli və səmimi bi insan olan Məryəm xanımın musiqi təhsili də vardı. O, şeirlərinin bir qismini öz məlahətli səsi ilə oxuyurmuş. Onun şeirlər dəftəri itmişdir. Yalnız şeirlərindən bir qismi qardaşında qalmışdır ki, sonralar bu şeirlərdən ibarət olan kiçik bir kitab ətraflı şərh əlavəsi ilə «Beyade-Məryəm» adı ilə çap olunmuşdur. Onun şeirlərindən bir nümunə:

*Gəl danışmağınan ol zülfi-pərişanə könlü,
Səbr elə, döz bu qonaqlıq şəbi-hicranə könlü.
Baxma nakəs kimi dilbərimin çöhrəsinə.
Yanma pərvanə kimi atəşi-nuranə könlü.
Olma namərd və məhəbbət eləmə naəhlə,
Bağlamaz aqil olan ülfəti nadanə könlü.
Vətən eşqində gərək əl çəkəsən canından,
Çün səməndər yanasan onların atəşi-suzanə könlü.
Firqətə bais olandan alaram qani-qisas,
And olsun o gözəl pərcəmi-İranə könlü.*

Mina Firudin bəy Avşar

Firudin bəy Urmiya civarında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Ünlü ədəbiyyatşünas və bioqraf Məhəmmədəli Tərbiyət «Danışməndani-Azərbaycan» kitabında yazır: «Fətəli xan Avşar Urməvinin qulamzadələrindəndir. İsfahanda uşaqlığında Fətəli xanın oğlanları Rəşid bəy və Cahangir xanla bir yerdə böyüyüb, boya-başa çatmış, bu ölkədə Dərviş Məcid, Azər, Hatif, Səbahi, Aşiq və Müştəq kimi şeir və ədəbiyyat sevən şəxslərdən tərbiyə alıb, görkəmli şeirşünas və söz ustası olmuşdur.

Onun bir sıra gözəl məzmunlu və məlahətli şeirləri vardır. Firidun bəy bir müddət İsfəhanda müəllifin («Nigaristan-Dara əsərinin müəllifinə işarədir») yanında olmuş, daha sonra Azərbaycana, Urmiya şəhərinə gəlib, Hüseyinqulu xan Bəylərbəyi Avşarın yanında xidmət etmiş və hicri qəməri 1235 (1819)-ci ildə orda vəfat etmişdir. Aşağıdakı beytlər onundur:

*Hər gecə bir fəsil, aman rəqibin ayıq bəxtindən,
Fələk ölüm yuxusunda, sanki heç ayılmır ondan.*

*Bu doqquz fələk yansa təaccüb etməsin heç kəs,
Mən on nəfəsli quşam bunlardır bir neçə qəfəs».*

Minnət Məhəmmədkərim xan Qasımlı-Avşar

Minnət Məhəmmədkərim xan Avşar – İsfəhan şəhərində anadan olmuşdu. Nadir şah Qırxlı-Avşarın hakimiyyəti dönəmində Tehran şəhərinin hakimi idi. Bir çox müharibələrdə böyük igidliklər göstərmişdi.

Əmiraslan xan Qırxlı-Avşar onu Məhəmmədəsa xan Qasımlı-Avşarın yerinə Urmiyaya hakim təyin etmişdi. 1745-ci ildə Urmiyanın hakimi olarkən Nadir şahə qarşı çıxdığından tutulub kor edilmişdir.

Məhəmmədkərim xan şair idi. Minnət təxəllüsü ilə incə təbli şeirlər yazırdı. Şerlərindən örnək.

*Bu gecə səndən ayrı ahımın tüstüsündən gülşən elə qaraldı ki,
Səhər bülbül öz yuvasının yolunu tapa bilmədi.*

Mirzə Əli xan Avşar

Mirzə Əli xan Mirzə Mustafə xan oğlu Urmiya şəhərində doğulmuşdu. Araşlı oymağından çıxmışdı. Qılınc və qələm əhli idi. Fars və türk dillərində yazırdı. Şeirlərinin birində deyirdi:

*Elmdən, helmdən, xəttədən, rəbtədən, rəsmdən, fəzlidən və fərdən,
Lazımı qədər nəsibi vardı.*

Mühit tarix dəftərində ondan belə yazdı:

Kamal və helm biliyi vilayəti valisiz qaldı.

TÜRKMANI JANRI

"Türkmani" termini haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında çox bilgi yoxdur. Bunun üçün olsa gərək, hər qaynaqda qarşılaşılan bir termin deyildir. Türkiyə qaynaqlarından yararlanıb sübut edə bildiyimiz qədəriylə, "Türkmani" üçün bunlar söylənmişdir: "**Türkmani**: Türkmanlara məxsus muğam ilə söylənən nəğmələrdir ki, türkülərdən ancaq əzgi ilə ayırd edilir." [Onay, Ahmet Talat, Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nevi, haz. Cemal Kurnaz, Akçağ Yay., Ankara 1996. səh.63] "**Türkmani**, Cığatay və Azərbaycan xalq musiqilərinin Tamam, Öləng, Koşuk, Tuyuğ kimi xarakteristik şəkillərindən biri. Özünə məxsus şəkli, sözü və bəstəsi vardır." [Öztuna, Yılmaz, Türk Musikisi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000. səh.494.] "**Türkmani**: Türkmanlara məxsus bir növü bəstə ilə söylənən qoşmalara verilən ad." [Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yay., C. 8, s. 443.] "**Türkmani**, Özünə özgü söz və bəstəsi olan Azərbaycan və Cığatay xalq musiqi şəkillərindən biri." [Yaşar Çağbayır, Ötügen Türkçe Sözlük, İstanbul 2007, C.5, s. 4947.] "**Türkmani**: Türkmən qoşması. Cığatay və Azərbaycan sahələrində bir xalq musiqisi forması." [Büyük Türkçe Sözlük, Ankara 1981, s. 999.] Göründüyü kimi, sözün bəhs olunduğu bütün qaynaqlarda; türkmani, türkməni, türkməni şəklində üç cür yazılış forması var. Hamısında da Azərbaycana, İraqda və Türkiyədə yaşayan azərbaycanlılara verilən ad - türkmanlara məxsus olduğu yazılır. Etimoloji izahlardan bilirik ki, türkmani türk və mani sözlərindən yaranıb. Türkmani ədəbi və musiqi növü haqqında ən faydalısı aqibatı professor Köprülünün qənaətləridir. Köprülü Nəvaidən aldığı bir cümləni yorumlarkən, burada keçən "Türkmani" terminini mötərizə içində "Azəri dili deyər bildirmişdir. Buna görə türkmani, Nəvai dilində Azərbaycan türkcəsi(ylə söylənən şeir) anlamına gəlir. ["Ərəb hökmdarları dövründə Ərəb, Sart hökmdarları zamanında Əcəm və Türk hökmdarları çağında da Türk ədəbiyyatının tərəqqi göstərdiyini söyləyən Nəvainin bu ifadəsi, Qəznəlilər ilə Səlcuqlular və Xarəzmşahları Sart və ancaq Monqollar ilə Teymurlular Türkiyə saydığı, Osmanlı və Azəri ədəbiyyatları haqqında isə, Rumi (Osmanlı) və Türkmani (Azəri) dil ilə şeir söylədiyindən bəhs etdiyi Nəsimi haqqındakı lətifəsi bir

tərəfə buraxılırsa, sarıh bir fikri olmadığı anlaşılır.”, M.Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı“, Edebiyat Araştırmaları 2, İstanbul 1989, s.121.]

Fuad Köprülü daha sonra yazırdı ki, Avşari, Bayatı, Gəraylı kimi eyni addakı türk tayfalarının xalq musiqilərindən adlarını almış bəzi musiqi-nəzm formaları ilə Varsaq tayfasına nisbətdə varsağı adı ilə anılan və Anadoluda da əskidən bəri məşhur olan forma Azəri sahəsində heca vəzninin və xalq məxsus musiqi-nəzm formalarının nə qədər əhəmiyyət qazanmış olduğunu göstərə bilər. Azəri türkləri arasındakı Qızılbaş və Əliallahı kimi zümrələrə məxsus heca vəznini və xalq nəzm formaları ilə yazılmış xüsusi zümrə ədəbiyyatları da mövcuddur. Ümumiyyətlə, aşıq ədəbiyyatında tədqiq olunmağı zəruri edən bu cins məhsullara Anadolu türkləri arasında da təsadüf edilməkdədir. Klassik Azəri ədəbiyyatının daima münasibətdə olduğu və qüvvətli təsirləri altında qaldığı Cığatay və Osmanlı klassik ədəbiyyatlarına nisbətdə daha məhdud bir inkişaf göstərməsinə müqabil, aşıq ədəbiyyatı bu sahədə çox nüfuzlu idi. Bu, bir tərəfdən Şərqdəki Özbək və Türkmənlər, digər tərəfdən də Orta və Qərbi Anadolu türkləri üzərində təsirini davam etdirməsi bu izahatdan sonra daha asan anlaşıla biləcək bir hadisədir.

Xalq ədəbiyyatının və xalq ənənələrinin bu canlılığı sayəsindədir ki, klassik Azəri ədəbiyyatı yarandıqdan sonra da klassik şeirlər heca vəznini və xalq ədəbiyyatı formalarını unutmayaraq ara-sıra o tərzdə də şeirlər yazmağa məcbur olmuşdular. Klassik türk ədəbiyyatına məxsus olan tuyuğ adlı dördlüklərin meydana gəlməsi də başlanğıcda Azəri ərazisində xalq ədəbiyyatının təsiri altında olmuş və sonradan Cığatay və Osmanlı ədəbiyyatlarına keçmişdir (Fuad Köprülü, Türk dili və ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar. İstanbul, 1934, s. 204-257).

Tanınmış ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz yazır: "Şeirlərin xüsusi adlarına gəldikdə onlar mani, varsağı, türkməni, gəraylı, ovşari, bayatı və başqalarından ibarətdir". [Salman Mümtaz, Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı, "Yazıçı", 1986, 445s. səh.159.]

Salman Mümtazın qeyd etdiyi kimi, hər türk-oğuz tayfasında bir janr aparıcı ola bilərdi, məsələn, ümumiyyətlə, türklərdə türkü, bayatlarda bayatı, varsaqlarda varsağı, türkmənlərdə türkməni, mahanlarda mahni//iani, gəraylarda gəraylı və s. Olduğu kimi salurlarda da güman ki, dastan əsas janr olmuş olardı. Dastanın baş qəhrəmanı Qazan xan, "Kitab"dan bəliki kimi, salur boyunun yetirməsidir. Tarix bunu da təsdiqləyir ki, bəzi tayfalardan – boylardan (avşar, qayı və s.) daha çox hökmdar çıxmışdır [Sümər Fəruq, Oğuzlar, Bakı, "Yazıçı", 1992, 432 səh. səh. 257].

Türk tədqiqatçısı Hikmət Dizdaroğlu, müxtəlif qaynaqları referans alaraq bu mövzudakı görüşləri sıralamışdır. Buradakı açıqlamalara baxıldıqda; “Kimi növlər, adlarını, çeşidli Türk boy və qəbilələrindən almışdırlar: Türkü-türki (Türk), türkmani (Türkmən), varsağı (Varsaq), bayatı (Bayat) kimi. Gərçi man adlı bir Türk boyu yoxdur; ancaq, Türkmənlər, boy adlarının sonuna –i nisbət şəkilçisini artıraraq, necə türkmanini yaratmışlarsa, eynən bunun kimi, Anadolu türkləri də man sözcünə –i şəkilçisini götürərək manini yaratmışdılar və bu söz Türkcədir.” [Dizdaroğlu, Hikmet, Halk Şiirinde Türler, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969. səh.53.]

Professor Mürsəl Həkimov aşiq şeir şəkli və onun qaynaqlarından danışarkən bir sıra paralellər aparır, türk mənbələrində işlənən “dastan”, “qoçaqlama”, “türkmani” şeir adı ilə yaxınlıq və fərqlilik tərəflərinə də diqqət yetirir. Eyni zamanda xalq şeirindən maraqlı nümunələr verərək yazır: “Qoşma aşiq ədəbiyyatında işlənən ən lirik şeir növüdür. Qoşmanın ədəbi termin kimi ən qədim izlərinə biz hələ xalq mərasimlərində rast gəlirik:

*Dədəm gəlsin, saz gəlsin,
Oymağmıza yaz gəlsin.
Qoşqu deyib heyləsin.
Bahar söyü söyləsin.*

Buradakı “qoşqu deyib heyləsin” fikri, heç şübhəsiz, qoşma düzmək, qoşmaq, çağırmaq mənalıdır” (Həkimov M. Azərbaycan aşiq şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı, Maarif, 1999, səh.198-199).

Qədim aşiq havaları içərisində «Avşarı», «Heydəri», «Heyratı», «Koroğlu», «Osmanlı» (Mani) və s. adlara rast gəlinməsi də sübut edir ki, aşiq musiqi havaları ilə zərb muğamlar arasında sıx bağlılıq var. Bu problem öz aktuallığına görə dissertabelli olduğu üçün onun xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsinin musiqişünaslıq elmi üçün mühüm əhəmiyyəti var.

Ayrı-ayrı qohum türk tayfaları min illər boyu yaratmış olduqları əsəti, əfsanə, rəvayət, nağıl, hekayə və dastanları böyük maraqla bir-birinə ötürür və bu prosesdə dilin demokratikləşməsi, ümumiləşməsi ilə yanaşı, folklor nümunələri də ümumiləşir və bir tayfanın, bir etnosun yaradıcılıq məhsulu olmaqdan çıxaraq bütün xalqın ortaqlı mədəniyyət, ədəbiyyat abidəsinə çevrilirdi. Ayrı-ayrı tayfaların adı ilə bağlı olan bayatı, varsağı, avşarı, qaytağı və s. də bu dövrün məhsuludur. Hazırkı atalar sözlərinin, məsələlərin, alqışların, qarğışların, vulqar ifadələrin, tapmacaların, bayatlarının, nağılların böyük bir qismi kök etibarilə həmin dövrün məhsuludur.

ŞEYX CƏLALƏDDİN TƏBRİZİ

Əbülqasım Məhəmməd Cəlaləddin ibn Məhəmməd bin İbrahim ət-Təbrizi (ö. 1244)-Sührəverdiyyə təriqətinin Benqalda yaymış ilk mütəəvviflərdən.

Əbülqasım Məhəmməd Cəlaləddin ibn Məhəmməd bin İbrahim Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdi. Bəzi qaynaqlarda doğum tarixi 1137-ci il olaraq qeyd edilmişdir (Əbdülhaq əd-Dihlavi, s.101). Ancaq Təbrizinin 1145-ci ildə doğulan Əbu Hafs Şəhabəddin əs-Sührəverdiyə intisab etdiyində şeyxin xeyli yaşlı olmasından çıxış edərək bu tarixin doğru sayılmayacağı, ayrıca dostu və pirdaşı Bahaəddin Zəkəriyyənin 1170-ci il civarında dünyaya gəlməsiylə rəbitə qurularaq ehtimalən 1165-ci ildə doğulduğu irəli sürülmüşdür.

Elə ilk təhsilinə də doğma şəhərində, Əbu Səid Təbrizinin yanında başlayıb. Elmə vaqif olduqca yolların ayrıcında olsa belə bütün yolları birləşdirəcək bir nöqtə buldu Cəlaləddin Təbrizi. Bu nöqtə bütün övliyaları cəlb etmiş və edəcək bir eşq üfüyüdü, yaxınlaşmaq istəyəcəkdi o üfүqə. Yəqin ki, müəllimi Əbu Səidin vəfatından sonra elə bu istək gətirdi onu Şəhabəddin Sührəverdinin xizmətlərinə...

Belə ki, Cəlaləddin ət-Təbrizi Təbrizdə atasının da bağlı olduğu Bədrəddin Əbu Səid Təbriziyə intisab etdi. Onun vəfatının ardından Bağdada gedib Sührəverdiyyənin piri Şəhabəddin əs-Sührəverdiyə bağlandı və yeddi il onun xidmətində durdu. Hər il onunla birlikdə hacca getdi. Zahir və batını, maddi və mənəvi elmləri öyrənən Cəlaləddin Təbrizi, ustadı Sührəverdiyə heç bir tələbəyə nəsib olmayan xidmətləri etmişdir. Şəhabəddin həzrətlərinin ixtiyar çağlarında Cəlaləddin Təbrizi baxdı ona, qulluğunda durdu. Hətta ustadı üçün yemək tədarükünü belə özü edərdi, ona hər ehtiyacı olanda isti yemək verə bilmək üçün qazan ilə qazan altı edib başının üstündə daşıyardı. O, mübarək zətin duasının bərəkətiylə yüksək məqamlara yetişdi Cəlaləddin Təbrizi. Hər gün elmdən aldığı bir misqal, cahan boyda həzz verdi ona ustasının yanında.

Sührəverdi Bahaəddin Zəkəriyyəni doğum yeri Mültana irşad üçün göndərdiyində Təbrizi ona yoldaşlıq etdi. Yolçuluq sırasında Nişaburda qonaqladıqlarında Təbrizinin Fəridəddin Əttar ilə görüşüb təsirində

qaldığı, bu sırada Sührəverдини bir müddət yolundan çıxarması üzündən Bahaəddin Zəkəriyyənin ondan ayrılıb Mültana yalnız getdiyi rəvayət edilir (Həsən Dəhləvi, s. 298-299; Muhammed İkrəm, s. 298).

Qaynaqlarda yazılır ki, elmin səma kimi açıq ariallarında Fəridəddin Əttar həzrətləri ilə qarşılaşdı. Dərək etdi ki, Haqqa gedən yol uzaqlardakı yaxından keçir, uzaqları yaxınlaşdırdı Cəlaləddin Təbrizi, xidmət etmək, öyrəndiklərini öyrətmək üçün Hindistana yön aldı. Xacə Muinüddin Çəştinin söhbətləriylə yükünü bir az da ağırlaşdırmağa bildi. Allahın dinini yaymaq, insanları cəhənnəm çuxurundan xilas etmək üçün ömrünü xərclədi. Dehlidə də fəaliyyəti yalnız və yalnız Allahın yolunu işarət etməklə keçdi. Onun ziyadə təqvası, hallarının açıqlığı, elmi qısqançlıqlar yaratmağa başlamışdı. Və o qısqananlar arasında Dehlinin şeyxülislamı Nəcməddin Suğra da vardı.

Daha sonra Çiştî xəlifəsi Qütbəddin Bəxtiyar ilə Mültana gedən Təbrizi Monqol əsgərlərinin şəhəri mühasirə etməsi sırasında şəhərin valisi Nasırəddin Kabaceyə dəstək verdi, vali tərəfindən şeyxülislam təyin edilən Bahaəddin Zəkəriyyə ilə görüşdü, valinin ısrarına rəğmənlə Mültandan ayrıldı və Qəznin ilə Uç şəhərlərində bir müddət qaldıqdan sonra Dehliyə keçdi. Qulam Sərvər Lahuri, Təbrizinin Qütbəddin Bəxtiyar ilə söhbətini dəlil göstərərək onun Çiştiiyyəyə də intisab etdiyini irəli sürür.

Cəlaləddin Təbrizi, Dehlidə Qütbəddin Bəxtiyarın müridlərindən olan Dehli Sultanı Şəmsəddin Eltutmuş tərəfindən sevgi və sayğıyla qarşılandı. Ancaq bir Çiştî xəlifəsi olan Şeyxülislam Nəcməddin əs-Suğra onu qısqandı və zina iftirası edərək onu sultana şikayət etdi. Dehli məscidində qurulan məhkəmədə istintaq edilən Təbrizi, Mültandan dəvət edilən Şeyxülislam Bahaəddin Zəkəriyyənin başçılıq etdiyi və Hamidəddin Naqevri kimi 200-dən artıq alim və sufinin qatıldığı məhkəmədə suçsuz görülərək bəraət etdi. Buna görə sultan Nəcməddin əs-Suğranı şeyxülislamlıqdan çıxarıb yerinə Qütbəddin Bəxtiyarı gətirdi, Təbrizi bu hadisədən sonra Dehlidən ayrılaraq Bedauna getdi. Qaynaqlarda Nəcməddin əs-Suğranın qısqançlığının səbəbi olaraq sultanın Təbriziyə və Qütbəddin Bəxtiyara xeyli hörmət etməsi, Təbrizinin səma tərəfdarı, Suğranın buna müxalif olması kimi xüsuslar göstərilmişdir.

Bu hadisənin üstündən çox az vaxt keçdikdən sonra bir gün əbdəstinə təzələyib ətrafındakılara “gəlin Dehli şeyxülislamının cənazə namazını qılaq, o bizi Dehlidən çıxardı, Rəbbimiz da onu dünyadan” dedi, hamı heyrət içində üzünə baxırdı və az zaman sonra Suğranın öldüyü xəbəri bütün Hindistana yayıldı. Qırx il hər gün oruc tutub, gecələri namazda keçir-

rən bu böyük zatin Allahdan başqa sığınacağı yoxdu.

Dehlidə qaldığı zamanlar Cəlaləddin Təbrizinin Hindistan övliyalarından olan Fəridəddin Gənc-i Şəkərə xeyir-dualar etdiyi məlumdur. Fəridəddin hələ uşaqkən o qədər qəlbdən zikr edərdi ki özündən gedərdi. Günlərin birində Cəlaləddin Təbrizi Fəridüddin Gənc-i Şəkərin şəhərinə - Multana gəldi. "Burada bir dərviş varmı?" soruşdu qarşısına çıxanlardan. "Bir uşaq var" deyirlər "divanə haldadı, məsciddə qalır" dedilər. Şeyx Cəlaləddin onu görməyə gedir və yeməsi üçün əlinə bir nar verir. Oruçlu olduğuna görə uşaq narı ətrafdakılara dağıdır. Cəlaləddin Təbrizi həzrətləri, Gənc-i Şəkərin geyiminin təmir edilə bilməyəcək dərəcədə köhnə olduğuna diqqət kəsilir və yeddi il boyunca bir paltara belə sahib ola bilməyən və övrət yerlərini uzun köynəyi ilə örtən, Buxaralı bir vələnin hekayəsini danışır. Burda istəyi Gənc-i Şəkərin halını öymək idi Şeyx Cəlaləddinin. O, məsciddən getdikdən sonra, Gənc-i Şeker, bir nar dənəsinin yerə düşdüyünü gördü və onu götürüb saxladı. Axşam orucunu açmaq üçün məhs bu nar dənəsini yedi. Rəvayətə görə o nar dənəsini yeyər-yeməz, mənəvi aləmi daha da açıldı və uşaq yaşlarında mənəvi aləmin yeni mənzərələrini seyr etmək şərəfinə yetişdi. Müəllimi Xacə Qutbüddin Mültana gələndə vəziyyəti ona anlatdı. Ustadı "Baba Cəlaləddinin verdiyi bütün nardan sadəcə sənin yediyin bir dənə, ilahi sirlərin dərinliyindən xəbərdardır, sənə lazım olan o nar dənəsində idi" dedi.

Dehlidə çox qalmayan Təbrizi, Benqal yolçuluğu sırasında uzunca bir müddət Bedaun və Lekhenutidə yaşadı. Lekhenutidə bir xanəgah inşa etdi. Bedaunda Qazı Kəmaləddin ilə dostluq qurdu. Təbrizinin, "Üləmə Kəbəyə doğru namaz qılar, sufilər isə Kəbəyə yönəlik olaraq Allahın arşını müşahidə etmədikcə namaz qılmaz" sözlünə qarşı çıxan Qazı Kəmaləddinin, röyasında onu arşın önündə namaz qılarkən görməsi görə ona intisab etdiyi bildirilir.

Sonralar Şeyx Cəlaləddin Təbrizi Çinə getdi sevdasının iziylə... Qarşısına çıxan hər kəsin hüzur və saadətə qovuşması üçün illərini verdi, bir dağ kəndində. Onun buralara gəlişinə qədər bu kəndlilər və ətraf ərazinin insanları, savadsız, imansız bir şəkildə keçinirdilər. Şeyx Cəlaləddinin bərəkətiylə, yaşadığı kənd və ətraf ərazilərin insanların bir çoxu təhsil qazandılar, islamı qəbul etdilər, Quran elmi ilə elmləndilər. Onun şərəfinə bir dərğah inşa etdilər, illərlə bu dərğahda insanlara feyz mənbəyi oldu Baba Cəlaləddin Təbrizi. Hətta dövlət məmurlarından bir çox tələbələri oldu. Tayy-i məkan və tayy-i zaman sahibi olub, getmək istədiyi yerə Allahu təalanın izniylə qısa zamanda çatırdı. Dünya sanki ayağının altın-

daydı. Her gün sabah namazını Məkkəyi-mükərrəmədə qıldığı rəvayət olunur. Hər il Ərəfə günü və bayram günü insanlar onu görməzdilər, kimsə hara getdiyini bilməzdi. Rəvayətlərdə həmin vaxtlarda baba Cəlaləddinin Hacca getdiyi söylənir.

Məşhur səyyah və alim İbn-i Battuta “Səyahatnamə”sində yazır ki “Çin tərəflərdə Cəlaləddin həzrətlərinin ziyarətinə getdim. Yaşadığı dağ kəndində dərğahına çatıb, əlini öpdüm. Mənim məmləkətimin hara olduğunu sual verdi. Acemistan olduğunu söylədim. Sonra şəhərimi sual etdi. Şəhərimi də söyləyəndən sonra tələbələrinə dönüb “bu, mənim bir ərəb müsafirimdir, ona çox izzət və ikram edin” buyurdu. Mən “ərəb deyiləm, mən əcəməm” deyəndə üçünü mənə tutub “ey İbn-i Battûta, sənün filan baban Bağdâtdan oraya gedib, sənün əslin ərəbdir, ona istinadən sizə ərəb dedim” buyurdu. Mənim bundan xəbərim yoxuydu. Məmləkətimə qayıdandan sonra araşdırdım, gördüm ki həqiqətən o həzrətin söylədiyi kimi, babam Bağdâtdan oraya hicrət edib, bizim soyumuz ərəb imiş.

İbn-i Battuta Baba Cəlaləddin həzrətlərinin yanında bir müddət qaldığını, onun dərğahına axın-axın adamların gəldiyini yazır. Həmçinin gələnlərin arasında inanmayanların olduğunu, həzrətin söhbətlərindən sonra imana gəldiklərini, hidayətə qovuşduqlarını deyir. Səyyahın qeydlərindən aydın olur ki Şeyx Cəlaləddinin dərğahına gələnlər o qədər çox olurmuş ki, qonaqlara dərğahda yer olmurmuş, yanındakı mağarada gecələyərmişlər.

Həmçinin İbn-i Battuta Şeyxin paltarından xoşu gəldiyini, qəlbindən “keşke bu paltarı mənə verə, bərəkətlənəm” deyə keçirdiyinin səhərisi Şeyx Cəlaləddin onu çağırıb “bu paltar mənə ustadımdan yadigardır, buna rəğmən iki parçadan birini sənə verəcəyəm” deyərək, şal olan parçasını ona verdiyindən söhbət açır və heyrləndiyini yazır. Axı bu fikri yalnız ürəyindən keçirmişdi o, kimsəyə deməmişdi.

Baba Cəlaləddin Təbrizi haqqında ən vacib qeydlər məhs İbn-i Battutanın “Səyahətnamə” əsərindədir. O, yazır: “Məmləkətimə qayıtmaq vaxtı gələndə Şeyxin olduğu yerə getdim, vidalaşmaq üçün. Yanında ədəblə oturan bir şəxs vardı, ona görə gözlədim. Bir müddət keçdikdən sonra məni hüzuruna çağırdı və vidalaşdıq. Sonra tələbələrdən, yanında ədəblə oturan şəxsin bu diyarların hökmdarı olduğunu öyrəndim. Növbəti dəfə ziyarətinə gedəndə o padşahın da müsəlman olduğunu öyrəndim.”

Növbəti il yenə Çinə səyahətə getdim. Sagurci zaviyəsinə çatdım. Üstümə Cəlaləddin həzrətlərinin hədiyyəsi olan şalı atmışdım. Orada Bürhanəddin adında böyük bir zat vardı, ziyarətinə getdim. Əyilib əlini öpmək istədim, izn vermədi, tutub əlimi öpdü. Heyrləndim, səbəbini soruş-

dum, şalı göstərdi. Şalı tanıdığını dedi, ustadının hədiyyəsi olduğunu və o hörmətə əlimi öpdüyünü dedi. Bürhanəddin həzrətləri Şeyx Cəlaləddindən çox bəhs edirdi, onu böyük alim, vəli olduğunu söyləyirdi. Bundan sonra Şeyx Cəlaləddin həzrətlərinin sevgisi qəlbimə daha çox yerləşdi və yaşadığı o dağlıq bölgəyə gedib, yenidən ziyarət etdim onu. Məni görər görməz “ey İbn-i Battuta, mənim qardaşım Bürhanəddindən danış, necədir?” dedi. Yaxşı olduğunu, salamı olduğunu söylədim. Baba Cəlaləddin “O, çox mübarək zəttir, üstündə ustadının şalı olan kimsəyə əlini öpdürməz, onun əlini öpər” deməsi məni heyrətləndirdi. O baş verənləri bilirdi artıq.

Cəlaləddin Təbrizi Bəhaəddin Zəkəriyyəyə yazdığı bir məktubda “Allahu-təaladan başqa şeyə könül bağlamaq dünyaya tapmaqdır” buyurur.

Cəlaləddin-i Təbrizi vəfat etməmişdən bir gün qabaq tələbələrinə “sabah günorta vaxtı Allahın izniylə səfərə çıxacam, onun üçün vidalaşmaq istəyirəm, zira bu dünyada daha bir-birimizi görməyəcəyik” deməklə vəfatını xəbər verdi. Və səhəri gün günorta namazının son rükətinin son səcdəsində ruhunu təslim etdi. Elə dərgahının yanında dəfn etdilər.

Benqalın Hind rəcələrinin hakimiyyətindən çıxıb müsəlmanların hakimiyyətinə girdiyi 1214-cü il diqqətə alınaraq Təbrizinin 1196-1200-ci illər arasında Şimali Benqaldakı Panduh bölgəsinə yerləşdiyi, böyük bir Hindu tapınağını satın alıb bir dərgah inşa etdiyi və ölümünə qədər burada yaşadığı nəql edilir. Müsəlman sultanlar zamanında Benqalın paytaxtı olan Panduhtaki bu dərgah qaynaqlarda Bari Dərgah (Bais Xazari) deyə anılır.

Təbrizi çiləyə girdiyi Panduh yaxınlığındakı Deva Tallada Bəndər Dive Mahal adlı bir xanəgah daha qurmuşdu. Ona nisbətə günümüzə qədər Təbrizabad adıyla anılan bu dərgah Məhəmməd Əli Burci tərəfindən təmir etdirilmiş, Sultan Rükəddin Barbek Şah, Sultan Nasirəddin Nüsrət Şah və Süleyman Kererani kimi Benqal sultanları dönəmində məscid və müxtəlif tikintilərlə böyük bir kompleks halına gətirilmişdir. Benqalın islamlaşmasında və Sührəverdiyyənin bölgədə yayılmasında önəmli rol oynayan Cəlaləddin Təbrizinin 1226-cı il və ya 1244-cü ildə vəfat etdiyi, qəbrinin Panduh yaxud Deva Mahaldakı dərgahlardan birində olduğu qeyd edilir; son dönəm araşdırmalarında Deva Mahalda olduğu görüşü daha çox qəbul edilir. Təbriziyə nisbət edilən “Şərh-i Neved ü Nüh Nam-i Bari Təala” adlı əsər günümüzə çatmamışdır. İbn Battuta, Cəlaləddin Təbrizi ilə Benqalın Kamrop-Assam bölgəsində fəaliyyət göstərən Şah Cəlal-i Mücerred Silhəti (ö. 1340) adlı bir sufi mücahidi bir-birinə qarışdırmış, bu xəta bəzi Farsca və Urduca qaynaqlarda yer almış, bu səbəblə Cəlaləddin Təbrizi haqqında bir çox fərqli rəvayət nəql edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Nizam ad-Din Awliya, *Morals of the Heart* (trc. B. B. Lawrence), Mahwah 1992, s. 117, 196, 212, 246, 253, 284, 345, 362;
2. Hasan Dihlevi, *Fevaidül-fuad*, [nəşr yeri yoxdur] 1377/1957 (İntişarat-ı Ruzne), s. 214, 298-299;
3. İbn Battuta, *Seyahat-name* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul, 2000, II, 870-873;
4. Ebül-Fazl el-Allami, *The Aóin-i Akbari* (trc. H. Blochmann), Delhi 1989, III, 406;
5. Abdülhak ed-Dihlevi, *Ahbarül-aħyar* (trc. Sübhan Mahmud - Muhammed Fazıl), Delhi 1414/1994, s. 101-105;
6. Gulam Server Lahuri, *Hazinetül-ásfiyaó*, Leknev 1914, I, 278;
7. M. Mohar Ali, *History of the Muslims of Bengal*, Riyad 1985, I/B, s. 773, 833;
8. Athar Abbas Rizvī, *A History of Sufism in India*, New Delhi 1986, I, 139, 199-202;
9. Muhammed İkrām, *Ab-ı Kevşer*, Lahor 1992, s. 297-303;
10. M. Yahya Tamizi, *Sufi Movements in Eastern India*, Delhi 1992, s. 61-67;
11. R. M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier: 1204-1760*, Delhi 1994, s. 73;
12. Abdülhay el-Haseni, *Nüzhetül-havatır*, Beyrut 1420/1999, II, 149;
13. N. Hanif, *Biographical Encyclopedia of Sufis: South Asia*, New Delhi 2000, s. 377-382;
14. Kamer-ul Huda, *Şihabeddin Ömer Sühreverdi: Hayatı, Eserleri, Tarikatı* (trc. Tahir Uluç), İstanbul 2004, s. 157, 179;
15. M. Mansooruddin, "Hadrat Shah Jalal", *JPHS*, III/4 (1955), s. 268-272;
16. A. Toor, "Shaikh Jalal al-Din Tabrizi", *The Proceedings of the Pakistan History Conference*, sy. 17, Karaçi 1981, s. 344-363;
17. Şahid Çuhderi, "Seyr-i Taşavvuf ve Óİrfan ez Iran be Şibh-i Qārre ve Sehm-i ÓArifan-ı Tebrizi der an Şeyh Cəlaləddin Tebrizi", *Neşriyye-i Danişgede-i Edebiyyat ve ÓUlum-i İnsani*, IV/177, Tebriz 2000, s. 61-102;
18. Yenə onun, "Cəlaləddin Tebrizi", *Danişname-i Cihan-ı İslami*, X, Tehran, 1385, s. 499-500;
19. F. Sobieroj, "Tabrīzī, Fjalāl al-Dīn", *EF² Suppl.* (İng.), s. 771-772;
20. Hamid Algar, "Bahaeddin Zakeriyya", *DIA*, IV, 462;
21. Enver Konukçu, "Kutbüddin Bahtiyar", a.e., XXVI, 483.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU,
Mahal QACAR

QUMUQLAR

Qumuq ailəsi

Qumuqların tarixi. “Qumuq” sözünə rast gəlinən ilk qaynaq Mahmud Qaşqarının “Divan-i Lügət it-Türk” əsəridir. Lügət müəllifi bu sözü “Bir zaman yanında olduğum bəylərdən birinin adı” kimi izah edir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti (A.Bakıxanov, S.A.Tokaryev, A.İ.Tamay, S.Ş.Hacıyeva və digərləri) qeyd edirlər ki, “Kumık” adı peçeneqlərin qolu olan kiməklərdən və qıpçaqların başqa adı olan kumanlardan törəmişdir. P.K.Uslara görə, XIX əsrdə Şimali Qafqazda düzənlikdə yaşayan türkləri kumık və yaxud kumuk adlandırırdılar.

B.A.Alborov “kumık” etnoniminin “qum” sözündən yarandığını bildirir. Y.A.Fyodrov öz növbəsində VIII–XIX əsrlərə bağlı qaynaqlara dayanaraq yazır ki, «qumik – kumık – kumux» etnonimi Dağıstanın köklü toponimlərindən olub, orta çağ dövrü ilə əlaqəlidir.

XIX əsr müəlliflərindən A.B.Starçevski hazırladığı lüğətində bildirir ki, **qumuqlar** özlərini *Ariyək*, N.Y.Marr da öz növbəsində qeyd edir ki, **qumuqlar** özlərini *tuzlilər* adlandırırdılar. P.K.Usların şəhadətinə görə, Qumuq dilində şimali **qumuqlar** Çeçenistan sərhədindəki Miçik çayı ilə bağlı «miçixiç» adlanırlar.

Etnik mənşələri haqqında fərqli fərziyyələr iləri sürülməklə birlikdə əsasən Oğuz və Qırçaq türklərinin qarışmasıyla ortaya çıxan bir qol olduğu qəbul edilir. Qaynaqlarda Kumık, Kumıx, Kumux, Qumık və Qumux şəkillərində də yazılır.

Zəki Vəlidi Toganın verdiyi məlumatlara görə **qumuqlar** Oğuz dastanının Münəccimbaşı tərəfindən istifadə olunan bir rəvayətində, Oğuz xan zamanında Dərbənddə mühafizəsi məmur edilən qırçaqların bir boyu kimi zikr edilmişdir. Toğana görə, Azərbaycan ilə Dərbənd ərəblərin idarəsində ikən də **qumuqların** burada olduqları “Tarix əl-Bab vəl-Əb-vab”dan aydın olmaqdadır.

Tarixi vəziyyətləri və mənşələri haqqında bir çox fərziyələr irəli sürülən və hətta əksərən Sovet antropoloqlar tərəfindən olmaq üzrə bəzi Qafqaz xalqlarının türkləşməsi nəticəsində meydana gəldikləri belə deyilən **qumuqların** dil, ədəbiyyat, din, yaşayış tərz, adət və ənənələr və digər mədəniyyət ünsürləri baxımından əldə olan materialların və yuxarıda təsvir tarixi məlumatların işığında baxıldığında, gerçək bir türk xalqı olduğu açıqca ortaya çıxmaqdadır.

Qumuqların ölkəsi VII əsrdən etibarən Xəzər dövlətinin sərhədləri içinə alınmışdır. Bu gün Qumuq elm adamları da **qumuqların**, Xəzər dövlətinin qurucuları olaraq göstərməkdədirlər. Yulius fon Klaprot qumuqların Xəzər əsilli olduğunu göstərir. L.N.Qumilyov da bu fikirdədir. Xəzər dövlətinin son paytaxtı Səməndər, Qumuq ölkəsi sərhədləri daxilində idi. **Qumuqlar** arasında yayılmış olan “Ancinamə”, “Dərbəndnamə”, “Qarabudaxkəndnamə” adlı tarixi abidələr, Xəzər dövləti dövründən bəhs edir. Hətta, xəzərlər arasında yaşamış olan Əbu Hamid əl-Qərnatinin təsbit etdiyi və Xəzər sözü dediyi bütün sözlər bu gün Qumuq türkləri tərəfindən istifadə edilməkdədir.

X əsrdən bəri **qumuqların** yurdunda Tarku şamxallığı adlı feodal dövlət qurulmuşdu. Övliya Çələbi bu şamxallığın torpaqları üçün “Kumugıstan” və “Dağıstan-i Qumuq” terminlərini işləmişdir⁶. Şamxal dağlıq

⁶ Övliya Çələbi, Səyahətnamə, II, 305.

bölgədə iqamət edirdi. Şamxal Çobanın 1578-ci ildə ölümü üzərinə yerinə keçən oğlu Sultan But zamanında idarə mərkəzi Teymurxan-Şuraya köçürüldü. Bu xanlığın Dağıstanın ən şimalında yer alması, Qazan və Həştərxan xanlıqlarının yığılmasının ardından daha cənuba enmə fürsəti tapan *ruslarla qumuqların* qarşı qarşıya gəlməsinə yol açdı. **Qumuqlar** 1586-cı ildən etibarən başlayan Rus hücumlarına və işğal hərəkətlərinə qarşı, digər müsəlman Qafqaz xalqlarıyla birlikdə XVI-XVIII əsrlər arasında *osmanlıların* da dəstəyini alaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər sürəkli mübarizə apardılar.

Qumuqlar 1594-ci ildən etibarən başlayan Rus hücumlarına və işğal hərəkətlərinə qarşı digər müsəlman Qafqaz xalqları ilə birlikdə XIX əsrin ikinci yarısına qədər qəhrəmancasına müqavimət etdilər.

İran, Rusiya və Osmanlı dövlətinin mənəfəət çatışmalarına səhnə olan Qumuq şamxallığı bu mübarizələr sırasında sürəkli biçimdə torpaq itirdi və nəticədə ruslar şamxalların müstəqil hakimiyyətlərinə son verdilər (1725). 1765-ci ildə qumuqların hakimiyyətindəki torpaqlar Xəzər dənizi sahilində yer alan çox dar bir bölgədən ibarət idi. Şeyx Şamilin ruslara qarşı apardığı mübarizənin nəticə etibarıyla uğursuzluğa uğramasının (1859) ardından **qumuqlar** və digər Dağıstan xalqları 1867-ci ilə qədər Çar Rusiyasının hakimiyyəti altına daxil oldular.

Ancaq ruslara qarşı davam etdirilən mübarizənin son bayraqdarı Şeyx Şamilin 1859-cu ildə əsir edilməsiylə Dağıstan və digər Qafqaz bölgələri sürətlə rusların əlinə keçməyə başladı. Onsuz da əsrlər boyu sürən müharibələr **qumuqları** və digər Qafqaz xalqlarını yorğun salmışdı. Beləcə, ruslar 1867-ci ilə qədər bütün Qafqazı zəbt etdilər.

Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə hakimiyyətini uzunömürlü etmək üçün “Parçala, hökm sür!” siyasəti yeritmiş, türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq üçün az qala hər tayfadan bir xalq yaratmağa çalışmışdı. Yüzdəllər boyu yazılı ədəbiyyatı bir olan türklərin də hər bölgəsi, hər tayfası üçün yeni ədəbi dil, ədəbiyyat tarixi, tarix yaradılmışdı. Əslində bu türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq siyasəti olsa da onlarda milli şüurun inkişafına da təkan vermişdi.

1917-ci ildə çar Rusiyasında son həddə çatan daxili qovğalar 300 illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdi. Fevralda Kerenskinin başçılığı ilə yeni yaradılmış Müvəqqəti hökumətin 1917-ci il oktyabrın 25-də (yeni təqvimlə noyabrın 7-də) bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən əsarət altına alınmış xalqlar azadlıqlarına nail

olmaq istəmişlər. Osmanlı dövlətindən dəstək alan Quzey Qafqaz xalqları da 1918-ci il mayın 11-də müstəqilliklərini elan edib, yeni bir dövlət qurur. Bu çoxdilli xalqlardan qurulmuş dövlətin rəsmi dili qumuq dili olduğu elan edilir. Mondros anlaşmasına görə Antantaya məğlub olmuş Osmanlı dövləti əsgəri birliklərini Qafqazdan çəkmək məcburiyyətində qalır. Dəstəksiz qalan gənc dövləti yenidən Rusiya işğal edir.

Bolşeviklər bölgədə öz dayaqlarını möhkəmlətmək üçün çar Rusiyasından fərqli olaraq yerli xalqlara bir sıra güzəştlər edir. Onlara ana dillərində məktəblər, qəzet-jurnallar açmaqla yanaşı, sözdə müstəqil görünən dövlət qurumlarını yaratmağa imkan verir. Beləcə Quzey Qafqazda Dağıstan, Çeçen-İnquş, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda-Balkar muxtar qurumları yaranır.

Lakin bu qurumlar da ədalətli, elmi, siyasi bir prinsip əsasında yaradılmır. Belə ki, sayca heç də başqa Qüzey Qafqaz xalqlarından az olmayan avarlar, ləzgilər, **qumuqlar** və başqa xalqlar üçün öz adları ilə muxtar respublika, muxtar vilayət və ya muxtar mahal belə yaradılmır. **Qumuqlar** da adlarını çəkdiyimiz xalqlar və çoxlu etnik qruplarla Dağıstan MSSR-in tərkibinə daxil edilir.

Sovetlərin dağılmasından sonra Salav Əliyevin liderliyində mədəni, siyasi və iqtisadi haqların müdafiə edilməsi məqsədiylə qurulan "Tənglik" (təklük, birlik) adındakı milli təşkilatın ətrafında toplanan qumuqlar, 1991-ci ildə üzərlərində basqı qurmağa çalışan avarlara qarşı silahlanaraq müxtəlif yerlərdə çatışmalara girdilər; vuruşmalar ancaq muxtar hökumətin çabaları ilə böyümədən önlənə bildi.

"Tənglik" Qumuq Xalq Hərəkatını Şeyit Xanım Alişeva, əri və qayını Salav və Kamil Əliyev qardaşları təmsil edirdilər.

Daha sonra gah mərkəzi hökumətin, gah da muxtar hökumətin "Təngliy" in Türkçü fəaliyyətlərindən rahatsızlıq duymasına görə 1994-cü ildə Qumuq Xalq Komitəsi adıyla bir təşkilat qurulduysa da Qumuq xalqı və aydınları "Tənglik" ətrafında toplanmağa və fəaliyyətlərini dəstəkləməyə davam etdilər. Hələ də bu fəaliyyətləri duyurmaq üçün bir də bülliten nəşr edirlər.

Qumuqların etnoqrafiyası. **Qumuqlar**ın yayılma arealı *noğaylar, tatarlar, qaxaxlar* kimi geniş deyil. Toplu halda Dağıstan Respublikasında, az qismi isə qonşu İçkeriya (Çeçen), İnquş, Şimali Osetiya Respublikalarında və Türkiyənin Üçqözen, Kuşoturağı, Yavı, Ataköy, Doqan, Azize, Keyikqırı kəndlərində⁷ yaşayırlar. 2002-ci ilin siyahıya almasında Rusiya

⁷ Xalipaeva I., 1993, s.82.

Federasiyasında **qumuqların** sayının 425 min nəfərə, onlardan 365, 8 min nəfərinin Dağıstanda, 12 min nəfərinin İçkeriyada (Çeçenistan), 15 min nəfərinin Quzey Osetiyanın Mazdok rayonunda toplu halda, qalanının Rusiya Federasiyasının müxtəlif bölgələrində dağınıq halda yaşadığı göstərilir. Türkiyədə də 10 min nəfərdən çox qumuğun yaşadığını yazırlar.

İnternet saytlarında isə **qumuqların** sayı yarım milyondan çox olaraq göstərilir. **Qumuqların** əksəriyyəti rus dilini ana dili kimi bilsə də, bu dildən ictimai yerlərdə, hökumət idarələrində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etsə də, öz aralarında ana dilində danışmağa üstünlük verirlər.

Qumuqların yaşadığı Dağıstan Respublikası sanki bir xalqlar, dillər muzeyidir. Orta çağın ərəb səyyah və coğrafiyaçıları da buranı “cebel-ül elsan”, yəni dillərin dağı, çox ellər yaşayan dağ adlandırmışlar. Burada radiolar hər səhər 33 dildə yerli xalqları salamlamaqla verilişlərinə başlayır. Bu isə orada yaşayan xalqların və etnik qrupların hamısı demək deyil. Rəsmi qəzet-jurnallar, kitablar isə əsasən 14 dildə - qumuqların, noqayların, avarların, darginlərin, ləzgilərin, lakların, Azərbaycan türklərinin, tabasaranlıların, saxurların, rutulların, aqulların, tatların, çeçenlərin, rusların dilində nəşr olunur. Ümumtəhsil məktəblərində 14 dildə dərs keçilir. Bu dildən biri də Qumuq dilidir. Bölgənin ən qədim xalqlarından biri olmasına baxmayaraq müasir qumuq ədəbiyyatı XIX yüzildən formalaşmağa başlamışdır. Çünki qədim dövrlərdən ta XX yüzilədək nəinki türksoylu qumuqlar, hətta bölgədəki türk olmayan, fərqli dil ailələrinə daxil olan xalqlar belə türk dilindən ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər. 1937-ci ilədək Qumuq dili Dağıstanda rəsmi dövlət dili sayılırdı.

Qumuq şairlərinin yazdıqları şeirlər Azərbaycanda da, Krımda da, Qazanda da, Türkmənistanda da, Özbəkistanda da tərcüməsiz başa düşülmüşdü.

Şamanizm, xristianlıq və yəhudilikdən sonra Qızıl Orda xanlığı zamanında müsəlmanlığı qəbul edən **qumuqların** bugün əksəriyyətinin məzhəbi hənəfilikdir; Dərbənd və Mahaçqalada əyləşən bir qisim əhali isə imamiyyəyə mənsubdur. 1992-ci ildə aparılan əhali sayımına görə **qumuqlar** oturaq əkinçiliyə keçmişdir. Ənənəvi əkinçilik sahələri olan taxılçılıq, bostançılıq və bağcılıqla məşğul olurlar. **Qumuqların** yerləşdiyi bölgələr Dağıstanın sənayeləşmiş və əkinçiliyə ən əlverişli olan sahələrdir.

Qumuqların dili, saylarının azlığına rəğmən bütün Dağıstanda Avar dilindən sonra ən yaygın biçimdə danışılan ikinci dil olma özəlliyini daşıyır; bir-birinin dilindən anlamayan Qafqaz xalqları öz aralarında Qumuq dili vasitəsilə anlaşırlar. Dilçilik mütəxəssisləri, əsasən Qumuq dilini

Qıpçaq Türkcəsinin Qıpçaq-Oğuz alt qrupu içərisində incələmiş və onu göstərdiyi fonetik özəlliklər səbəbiylə Osmanlıca ilə Qazax Türkcəsi arasında bir yerə qoymuşdur; ayrıca coğrafi durumu və yaxın münasibəti dolayısıyla Azərbaycan dilinə yaxın olması da diqqət çəkir.

Türk dilinin Qıpçaq qrupuna daxil olan Qumuq dili üç ağıza (şivəyə) - buynak, xasavyurt və qaytaq ağızlarına bölünür. Araşdırıcıların fikrincə, ədəbi əsərlər buynak-xasavyurt ağızı (şivəsi) əsasında yazılır⁸. Yüzdəllər boyu ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən **qumuqlar** Sovetlər birliyində yaşayan əksər türk xalqları kimi 1929-cu ildən latın qrafikalı əlifbaya keçdilər. Lakin bu, uzun sürmədi. Onlar üçün də 1938-ci ildə kiril qrafikası ilə əlifba yaratdılar. Bu əlifbada 38 hərf var. Türk xalqlarının əksəriyyətinin danışarkən eyni cür səsləndirdikləri səslər fərqli işarələrlə göstərildiyindən onlar bir-birlərinin yazılarını rahat oxuya bilmirlər.

1848-ci ildə T. Makarovun "Qavqaz Dialekti Tatar qrammatikası" adlı Qumuq dilində qramatika, 1911-ci ildə Məhəmməd əfəndi Osmanovun Qumuq-Balkar lüğəti, Moskvada 1940-cı ildə Niqolai Konstantinovich Dimitriyevin "Qrammatika Kumikskoqo Yazıka" adlı əsəri və 1991-ci ildə də ünlü Altayist G.J.Ramstedin Qumuq dili üzərinə illər öncə aparıldığı çalışma Əminə Gürsoy Naskali tərəfindən İngilis dilinə tərcüməsiylə birlikdə çap olunmuşdur⁹.

Bəlli ədəbi çalışmaları hər nə qədər XVIII əsrdə başlasa da **qumuqlar**, özlərini xəzərlərin və teymurluların mirasçısı qəbul etdiklərindən bu tarixi IX əsrə qədər getməklə və İshaq ibn Kündacık əl-Xəzəri (ö. 892), Süleyman ibn Davud Səkuni (XII əsr), Ümmü Kamal (XV əsr) kimi adları ilk ədəbiyatçıları arasında saymaqdadırlar. Modern Qumuq ədəbiyatının qurucusu olaraq Yırçı Qazax bilinir (ö. 1880). Məhəmməd Mirzə Maqarəyev, XX əsrin əvvəllərində Teymurxan-Şurada (bugünkü Buynaksk) qurduğu bir mətbə ilə Qumuq ədəbiyatının inkişafına qatqı etdi. 1913-cü ildə Mirzə Məhəmməd Mavarəyev "Qumuq qəzeti" adlı bir qəzet çıxardı. Noğay Batırmurzəyevin (ö. 1919) hekayələri **qumuqların** çağdaş durumlarını mövzuya alan ilk əsərlərdir. 1917-ci il Bolşevik inqilabının ardından Batırmurzəyev və oğlu Zeynalabid, "Tan Çolpan" adıyla bir ədəbi dərnək qurdular. Dərnək milli ədəbiyatın inkişafı yönündə Qumuq-Xasavyurd dialekti əsasında eyni adlı bir də dərgi çıxardı (Avqust, 1917). Az öncə Teymurxan-Şurada "Müsavat" adlı qəzetnin çapına başlanmışdı (İyun,

⁸ Dünya xalqları, 1998, s.106, İsayev M., 1970, s. 91.

⁹ Cumucica and Nogaica, Helsinki, 1991.

1917). V.Şekspir və F.Şillerdən tərcümələr edən Temirbulat Baybulat-
oğlu, Qumuq ədəbiyyatının öndə gələn adlarından biridir. İnqilabdan sonra
yetişən şairlərdən Abtulla Muhamatoğlu Meqomədov şeirlərində sosializ-
mi təriflədiyindən “Dağıstan xalq şairi” ünvanını almışdır. Bir digər sosia-
list şair də Ulubək Boynakskidir. 1930-1936-cı illər arasında şeirləri nəşr
olunan Abdülvahab Süleymanoğlu da Sovet dönməsində yetişən şairlər-
dəndir. Bugün çağdaş Qumuq ədəbiyyatçılarını bir arada tutan "Yoldaş" qə-
zeti nəşr olunmaqla, ayrıca şair Şeyit Xanım Alişeva tərəfindən "Dağıstan-
lı Katıl"lar (qadınlar) adlı cəmiyyətin nəşr orqanı ilə "Kargıça" adlı bir uşaq
jurnalı çıxarılır. Şeyit Xanım Alişevanın Qumuq dilində yazılmış altı şeir
kitabı vardır.

Yaxsay yaxın yüzillərdə Dağıstanın ən inkişaf etmiş inzibati mərkəzlərindən biri olmuşdur. Buradakı mədrəsədə dövrünün savadlı din alimləri çalışmışlar. Onlarda təhsil və tərbiyə alanların bir çoxu sonralar Şərqdə məşhurlaşmışlar.

Şair Seyid Əzim Şirvani də bu mədrəsədə oxumuşdur. 1835-ci il iyulun 10-da Şamaxıda anadan olan Seyid Əzim 7 yaşında atasını itirir. Anası Gülsüm xanım övladlarını da götürüb Yaxsayda qazidini qaydalar üzrə hakim işləyən atası Molla Hüseynin yanına gedir¹⁰.

Molla Hüseyn Seyid Əzimin fərasətinə, hazırcavablığına, diribaşlığına görə onu əzizləyir və təhsilini davam etdirməsinə yardımçı olur. 10 ilə yaxın Yaxsayda yaşayan Seyid Əzim 1853-cü ildə anası Gülsüm xanımla geriyyə - Şamaxıya qayıdır. Şair sonralar həmin günləri xatırlayaraq yazır:

*Oldum ol gün ki, çardəh salə,
Düşmədim fikri-dövləti malə.
Eylədim arifanə kəsbi-ülum,
...Oxudum nəhvü -sərfü, fiqhü üsul,
Hikmətü heyət eylədim məhsul¹¹.*

Çox təəssüf ki, Seyid Əzimin və babası Molla Hüseynin yaşayışının Yaxsay dövrü gərəyincə öyrənilməmişdir. Mədrəsədə yeniyetmə Əzimə kimlər dərs deyib, kimlərlə dostluq edib, sonralar qumuq ziyalılarından kimlərlə ünsiyyətdə olub? Bu suallara cavab verən araşdırmaya hələ rast gəlməmişik. Seyid Əzimlə M.E.Osmanovun arasında yaş fərqi o qədər də

¹⁰Köçərli Firudin, 1981, 2-ci cild, s. 30.

¹¹Hüseynov Sadıq, 1977, s.13.

çox deyildi. Hər ikisi eyni mədrəsədə oxumuşdur. Yəqin ki, bir-birini tanıyırmışlar.

Azərbaycan qaynaqlarında Yaqsay və Aksay, Ağsay (Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası, 1959, ASE. 1980, 8-ci cild, Köçərli Firidun, 1981) kimi yazılan bu kənddə M.E.Osmanov, M.Alibekov, N. və Z.Batırmurzaevlər, A.Məhəmmədov, A.P.Salavatov, A.V.Suleymanov, S.Toqbolatov, Ş.Alberiyev, M.Atabayev, L.Hajaqayev, M.A.Adilxanov Y.Alimxanov kimi şair, yazıçı, publisistlər, Ahmat Sayıp Əfəndi kimi alim və pedaqoq, Rəşid xan Qaplanov kimi dövlət xadimi, rus yazıçısı M.Bulqakovun dostu və onunla birlikdə pyes yazmış, uzun illər Vladiqafqazda hüquqşünas işləmiş Tajuttin Penzullayev və b. aydınlar doğulub boya-başa çatmışlar. Bu kənddə oxumuşların adlarını da əlavə etsək böyük bir siyahı yaranar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin naziri olmuş Rəşid xan Zabit oğlu Qaplanov da 1883-cü ildə Yaxsayda doğulmuşdur.

Qumuq yazıçı və şairlərinin yetişməsində Yaxsay kəndi ilə yanaşı Töben Qazanış kəndinin də rolu az olmamışdır. İ.İbrahimov, T.Biybolatov, N.Xanmurzayev, A.Abakarov, A.H.Tatamov, A.M.Məcıdov, M.Ş.Minatullayev, A.Hamidov, M.H.Xalilov, A.Zalimxanov, N.Məhəmmədov və b. bu kənddə dünyaya gəlmişlər. Bu onu göstərir ki, həmin kəndlərdə ədəbi mühit formalaşmışdır. Ədəbi mühitin formalaşmasında oradakı mədrəsələrin də rolu böyük olmuşdur. Əslində mədrəsələr təhsil ocağı olmaqla yanaşı, bir elmi mərkəz, ədəbi məclis rolunu da oynamışdır.

*Qumuq xalqının
geyimi*

Qumuq xalqının təsərrüfat məişətində maldarlıq minilliklər boyu mühüm rol oynamışdır. Atdan istifadə maldarlıqda böyük əhəmiyyətə malik yeniliyə - köçmə, yaylaq maldarlığına keçilməsinə şərait yaratdı. Mal və qoyun sürülərinin yayda dağ çəmənliklərində bəslənməsi maldarlığın sürətlə inkişaf etməsinə və bu zəmində birinci böyük ictimai əmək bölgüsünə - əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılmasına gətirib çıxardı. Maldarlığın sürətlə inkişafı həmçinin zəruri tələbatdan artıq məhsul istehsalına, mübadilənin genişlənməsinə, maldar tayfaların varlanmasına səbəb oldu.

Qumuq xalqının qədim sənət və peşələrindən biri toxuculuqdur. Məlumdur ki, XIX əsrin axırlarında ölkə iqtisadiyyatında müəyyən dur-

ğunluq yaranır. Ancaq sənətkarlıq, o cümlədən toxuculuq sənəti öz inkişafından qalmır. Hadisələrin dinamik inkişafı Rusiyada kapitalist münasibətlərinin yeni mərhələyə keçməsinə təkan verir. Kustar istehsalın bəzi sahələrində tədrici inkişaf özünü göstərir. İlk manufaktura müəssisələri yaranır. Boyaq istehsalı artır. Bəzi toxuculuq mərkəzlərində əl dəzgahlarının bir hissəsini buxar maşını əvəz edir. Toxucu kustar fabriklər yaranır. By da qədim irsə malik ənənəvi naxışlı parçaların istehsalına mənfəət təsir göstərir. Parçaların dekorativ həlli sadələşi. İstehsalda əsasən üç üsuldən istifadə olunur: toxuma naxış, basma naxış və tikmə naxış. Bu üsulla tafta, qanovuz, darayı, mov, cecim, alaca, tətlik, xasqırmızı parça istehsalı XX əsrin əvvəllərinə kimi Qumtorqala, Qayakənd, Aşağı və Yuxarı Qazanşah, Andreyaul kəndlərində geniş istehsal olunub.

Xalça toxuculuğu **qumuqlar** arasında aparıcı peşə və kommərsiya sahələrindən biri idi. Bəllidir ki, XIX əsrdə Dağıstanda toxuculuq, dəri və gönışləmə sənətləri də xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə sadə toxuculuq dəzgahlarından istifadəyə başlanmışdı. Qoyunçuluğun inkişafı xammal ehtiyatlarının sürətlə artmasına və toxucuların icma üzvlərinin tələbatından artıq, mübadilə üçün məhsul istehsal etmələrinə imkan verirdi.

Qumuq xalqının sahib olduğu mütərəqqi adətlərdən biri də qarşılıqlı yardım formalarıdır. Bu adət əsas etibarilə torpağın şumlanması, becərilməsi, məhsul toplanması, taxıl biçini, ot çalınması, ev tikintisi, bayramlar, toy və yas mərasimlərində daha çox icra olunmuş, ehtiyacı olan ailələrə el yardımını ifadə etmişdir. Qarşılıqlı yardım ayrı-ayrı insanların, ailələrin toplum daxilində bir-birinə elliklə göstərdiyi təmənnəsiz köməklərdən ibarətdir.

Qarşılıqlı yardım formalarının saxlanmasıda yaşayış məskənlərinin sosial strukturu və idarəçilik sistemi də mühüm rol oynamışdır. Şəhər və kənd məskənlərində mövcud qarşılıqlı yardım formalarını müqayisə etdikdə məlum olur ki, bu adət kənd yerlərində daha geniş vüsət almışdır. Qeyd olunduğu kimi, qarşılıqlı yardım institutunun yaranma səbəblərindən biri də təsərrüfatın zəif inkişaf tempidir. Doğrudur, şəhərlərdə iqtisadi inkişaf göstəriciləri kəndlərə nəzərən yüksək əmsallarla ifadə olunur. Lakin vacib bir məqama da diqqət yetirilməlidir ki, kənd məskənlərində qohumluq mülahizələri daha güclüdür, şəhərlərdə isə əhalinin tərkibi qeyri-qohumlardan, hətta müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan ayrı-ayrı etnik qruplardan ibarət idi.

Qumuqlar arasında el yardımı institutu *bulka* (toplama, iməcilik) adlanır. *Çöp bulka* əkin sahələrindən çör-çöpün toplanması, *orak bulka* biçin iməciliyi, *qəbijdey bulka* qarğıdalı toplanması iməciliyidir.

Qumuqların süfrələrində xörəklər – xəngəl, şorba, gürzə, dolma, plov, qovurma, bozbaş, şişlik olur. Toylarında, şənliklərində zurna, qaval, balaban, tar, saz, qopuz səslənir.

Ədəbiyyat

1. Divanü Lügətit-Türk Tərcüməsi, III, 339;
2. Гаджиева С.Ш. Кумыки. М., 1961, 388 с.;
3. Evliya Çələbi, Səyahətnamə, II, 305;
4. Şərafəddin Ərəl, Dağıstan və Dağıstanlılar, İstanbul 1961, s. 48-50;
5. Əhməd Cəfəroğlu, Türk Kavimləri, İstanbul 1988, s. 51-54;
6. Дагестан: Кумыкский этнос. М.: Вестра, 1993. 105 с.
7. J. Benzing, “Qumuq Türkçəsi” (trc. İlhan Çənəli), TDƏD, XXVI (1993), s. 167;
8. Kamil Aliyev, “Qumuqların Tarixi və Günümüzdəki Sorunları”, Avrasiya Etüdləri, II/2, Anqara 1995, s. 69, 70, 71;
9. Çetin Pekacar, “Qumuq Türkləri”, Yeni Türkiyə, III/16, Anqara 1997, s. 2062-2066;
10. Mirza Bala, “Qumuq”, İA, VI, 986-990;
11. W. Barthold - David K. Kermani, “Qumuq”, EP (İng.), V, 381-384;
12. M. N. Shahrani, “Qumuq”, Encyclopaedia of the World Muslims, Dəlhi 2001, II, 767-771.
13. Мамедов К.А. Этнография народов Кавказа, "Ганун", 2013, 240 с. стр.50-58.
14. Ибрагимов М.-Р.А., Аджиев А.М. Кумыки // Народы Дагестана. М.: Наука, 2002. С. 472-492.
15. Федоров-Гусейнов Г.С. История происхождения кумыков. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1996. 177 с.

Ənvər ÇİNGİZOĞLU,
Natiq QUBADOĞLU

ÇƏPNİ ELİ ANADOLUDAN ARANA

Qədim-qayım Qarabağın Keçtasf nahiyəsindəki kəndlərin biri də Çəpni adlanırdı. Toponim qədim oğuz tayfasından olan çəpni etnonimi (Kaşğari M. Divani - lüğət - it türk, I cilt, Ankara, 1992. s.58, Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т.1., Баку, «Элм», 1991,552с, s.40) əsasında əmələ gəlmişdir. Qızılbaş tayfalarından birinin də adı «çəpni»dir (Qızılbaşlar tarixi (tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədir), Bakı, «Azərbaycan», 1993. s.14). Çəpni etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.

Çəpnilərin Azərbaycan ərazilərə Orta Asiyadan səlcuq türklərinin tərkibində gəldiyi, Xarəzmşah Cəlaləddinin 1221-1231-ci il hərbi yürüşlərində fəal iştirakı qaynaqlarda göstərilir (Şahbazlı F.Ş.Çəpni etnotoponimi. AOP, Bakı, 1990., 161- 162.).

Məlumdur ki, «Oğuzların mənbələrdə qeyd edilmiş 24 tayfasından bəzilərinin (avşar, bayandur, bəydili, qayı, bayat, çəpni, xələc və b.) adlarını əks etdirən toponimlər Azərbaycanın hər iki hissəsində vardır. Lakin onlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı. Səlcuq oğuzları Azərbaycan xalqının etnogenezində həlledici rol oynamamışdır. Bu rol onlardan qabaqkı yerli türk etnoslarına məxsusdur» [Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994. S. 205].

Qarabağda oğuzların bayandur, qayı, xələc, çəpni tayfaları, xüsusilə qayı türklərin qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban oymaqlarının adı ilə bağlı yüzlərlə toponim vardır (Məmməd Həsən Vəlili (Baharlı). Azərbaycan: Coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1993).

Mahmud Qaşqariyə görə Çəpni boyu 22 oğuz boylarından biridir (MK, I, 58). «Divan»dan alınan bilgilərə görə Çəpni oğuz boylarından 21-cidir. F.Rəşəddin məlumat verir ki, Çəpni iç oğuz nəslindən olub, Göy xanın adı İrkil Xoca tərəfindən verilən və damğası (onqonu) Ağ Sunqur quşu olan olan 4-cü oğludur. Bu tayfa xarakter etibarını ilə düşmənlə qətiyyətli vuruşan kimi təsvir olunur (Raşid-ad-din F.Oquzname. Bakı, «Elm», 1987, s.66.).

Faruq Sümer yazır ki, Ağqoyunların qalibiyətləri nəticəsində Hələb türkmənləri, dulqadirli ulusu, Trabzonun cənub-qərbindəki çəpnilərdən bir çoxu onlarla birləşərək böyük ağqoyunlu elini meydana gətirmişlər. (Sümer F. Oğuzlar, Bakı, s.143.) Uzun Həsənin əmirləri arasında çəpnilərdən İladı bəy də vardı. Bu əmirin Trabzon çəpnilərindən olması inandırıcıdır. XVI əsrdə Anadolunun bir çox yerində Çəpni oymaqları yaşayırdı.

Osmanlı dövlətində qızılbaş olduqları üçün güvənilməyən çəpnilərin hərbi xidmətə götürülməsi yasaqlanmış və əvvəlcə götürülənlərin də qovulması əmr edilmişdi. (Mühimmə dəftəri, X, s. 130.) Anadoluda yaşayan çəpnilərin mühüm hissəsi şiə idi. Bunun nəticəsində də Səfəvi hökmdarlarına sadıq idilər. 973-cü ildə (1565) Trabzon sancağı bəyinə yazılan bir fərmanda (Mühimmə dəftəri, № V, s. 513.) yuxarıda Canıblə (yəni Səfəvi dövləti ilə) münasibətdə olanların gizləncə tutulub göndərilməsi əmr olunurdu. Gübhəsiz, Səfəvilərin müridləri arasında bu çəpnilərdən xeyli adam vardı.

Faruq Sümer yazır: "Ağqoyunluların xələfi Səfəvilərin dayağı olan türk təşəkkülləri arasında da çəpniləri görürük. Ancaq onlar qələbəlik deyildilər və ikinci dərəcəli oymaqlar hesab olunurdular". (Sümer F. Oğuzlar, Bakı, s.282.)

Təhmasib dövründə qorçular, yəni Səfəvi qvardiyası arasında çəpnilər də vardı. (Rumlu, Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (təhsis və təşhiyyə: Ə.Nəvai). II c. Tehran, 1389, s.316.) Təhmasibin hökmdarlığının ilk illərində çəpnilərdən Maqsud bəyi tanıyırdıq. (Yenə orda, s.119.) Rumlu Həsən bəy 953-cü ildə (1546) Gürcüstan səfərindən, çəpni qorçularının başçısı Şahqulu ilə şəxsən özünün bir basqında iştirakını nəql edir. (Yenə orda, s.316)

Çəpnilərə mənsub Şah Əli sultan adlı bir bəyin 955-ci ildə (1548) Van hakimi olduğunu və Qanununin buranı mühasirəyə aldıqdan sonra şəhəri ona verdiyini həmin müəllifdən öyrənirik. (Yenə orda, s.330) Həmin hökmdar dövründə çəpnilərdən Süleyman Çələbi Urmiya hakimi idi. O həmin il Gürcüstana təşkil etdiyi bir basqında uğursuzluğa düşmüş, özü də kürdlər tərəfindən öldürülmüşdü. (Yenə orda, s.339) Qarabağ bəylərbəyisi Qacar Ziyad oğlu Şahverdi sultan ilə gürcü bəylərindən biri arasında baş verən vuruşmada Çəpni Məhəmməd bəy də iştirak etmiş və igidlik göstərmişdi. (Yenə orda, s. 393; Tarixi-aləmarayi-Abbasi, I, s. 88.) Şah Təhmasibin ölümündən sonra taxta çıxacaq hökmdar barədə əmirlər arasında baş verən ixtilaf və çəkişmədə çəpnilərə mənsub Cəlal Əli şahın da adı çəkilir. (Yenə orda, s.476.)

Isgəndər bəy Münşi I Şah Təhmasibin vəfatı əsnasındakı siyahıda qeyd olunan Qızılbaş-Türk elləri əmirləri ilə yanaşı, İç Oğuzun Çəpni boyundan Mahmud xəlifə, Calal oğlu Məhəmməd sultan və Dönməz sultan adlı 3 nəfər əmirin adını göstərmişdir ki, onlar bu zaman Qarabağda olub Ziyad oğluna tabe idilər.

Şah Abbas dövründə çəpnilərdən Uğurlu sultanı və Muradxan sultanı tanıyıraq. Uğurlu sultan 1014-cü ildə (1605-1606) Fümən hakimi idi. (Münşi İ. Tarixə-Aləm arayi-Abbasi, c. 1, 2,3., təshih Rizvani İsmayıl, Dünyaye-kitab nəşriyyatı, 1377 h.ş.Tehran; c.1, 514-515). Muradxan sultana gəlincə, o, 1017-ci ildə (1608-1609) Urmiya qalasını tutmaq tapşırığı alan bəylər arasında idi. (Yenə orda, s. 797.)

Səfəvi xidmətindəki çəpnilər buraya Anadoludan gəlmişdilər. Onların mühüm bir qisminin Trabzon çəpnilərindən olduğunu söyləyək.

I Şah Abbasın zamanında Çəpni elinin bir çox oymaqları Gilanda məskun idilər. Ehtimal ki, onların əmirlərinin də Gilanda ulkaları vardı.

Gilanda Biye-Pəs, Biye-Piş hakimləri Cəmşid xanla Əhməd xan arasındakı yeni çəkişmələr, onların hər birinin bütün Gilanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmək üçün Qəzvinlə apardıqları danışıqların heç bir nəticəsi olmadı. Gilanda separatizmin qarşısını almaq üçün bura yeni Qızılbaş-Türk əmirləri göndərilir. Vilayət Salman xan, Hüseynqulu sultan, Mustafa sultan Şərəfli (Ustaclı), Ayqut bəy oğlu Mehdiqulu sultan Çavuşlu (Ustaclı), Əhməd sultan Asayış oğlu (Ustaclı), Tanrıverdi xəlifə Kəngərli, Pirə Məhəmməd Ustaclının qohumlarından Əbülqasım sultan, Şahverdi sultan Çavuşlu, Şahverdi sultan Cəlaloğlu Çəpni, Qarınca oğlu Şahqulu sultan Ustaclı (Salman xanın lələsi) arasında bölündü. Cəmşid xanın bütün əmlakı hədiyyə qismində Qəzvinə göndərildi (Məhəmməd Yusif Qəzvinli. Xüldbərin, Tehran, çapxaneyi-Şirin, 1372, s.900, 628, 629).

MİRBAĞIROVLAR VƏ ONLARLA BAĞLI SƏNƏDLƏR

Mirbağirovları kökü Zeydi-Hüseyni seyidlərinə bağlıdır. Onlar XVIII əsrdə Lənkəran xanlığının ərazisində yaşayırdılar. Xanlıq ləğv olunandan sonra onların torpaqları Qacarlar dövlətinə bağlandı. Sonralar bu torpaqlar Gilan əyalətinə tabe edildi.

Mir Abutalıb xan Mirbağirovun Gilan əyalətinin Raneku mahalında torpağı vardı. **(RXSA, "İran stolu" fondu, iş 774, vərəq 23.)**

Gilanın hakiminin əmri ilə Mirbağirov qardaşlarına aid olan Siyasüsər və Miyanməhəllə kəndlərinin köklü əhalisi 1853-cü ildə qeyri-qanuni və zorla sədrəzəm Ağa xan Nurinin Mazandarandakı mülkünə köçürülmüşdü.

Mirbağirovlar 1826-cı ildən sonra Həştərxan şəhərində məskunlaşmışdılar.

Mir Mövsüm bəyin oğulları Mir Sadıq bəy və Mir Şahı bəy Mirbağirovlar Həştərxan şəhərinin ən varlı tacirlərindən idilər.

1858-ci ilə bağlı bir sənəddə Həştərxan şəhərində İran tacirlərindən Mir Əmin Mirbağirovun adı çəkilir.

1861-ci ilə aid digər sənəddə Həştərxan şəhərində İran tacirlərindən Ağa Seyid Rza Mirbağirovun adı xatırlanır.

Mir Tağı Mirbağirov Həştərxanlı meşşan E. Rıqlovdan 900 manata gəmi almışdı. Bu gəmi "Briq Qasim" adlandı.

Mir Tağı Mirbağirov Balaxna şəhərində 2250 manata gəmi almışdı. Bu gəmi "Briq Əşrəf" adlandı.

Hər il Həştərxan şəhərində keçirilən aşura Mirbağirovların malikanəsində baş tuturdu. Bütün İran təbələri bura yığışır, təziyyə keçirirdilər. Burda süfrə açılır, plov, şərbət paylanırdı.

* * *

Bu soyun ulu babası Seyid Abbas bəydir. Onun mənşəyi haqqında məlumat Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlunun müəllifi olduğu "Əx-barnamə" (1882) əsərində və Azərbaycan tarixçisi Seyid Əli Kazım bəy

oğlunun "Cəvahirnameyi Lənkəran" əsərində verilmişdir. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu "Əxbarnamə" əsərində qeyd edir ki, Lənkəran xanları sülaləsinin banisi Seyid Abbas bəyin nəslə Güney Azərbaycanın Xalxal mahalının Hir kəndindəndir və Seyid Abbas bəy ağır maliyyə vəziyyətindən dolayı XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində Şirvan bəylərbəyliyi Talış mahalına – Xarxatan kəndinə köçmüşdür.

Seyid Abbas bəyin Səfəvi nəslindən gəldiyi bilinir (yüksək ehtimalla ana xətti üzrə).

Seyid Əli Kazım bəy oğlu 1869-cu ildə yazdığı "Cəvahirnameyi Lənkəran" əsərində II Şah Abbas Səfəvinin (1642-1666) 1654-cü ildə verdiyi fərmana istinad edərək Seyid Abbas bəyin 12-ci nəsilə babasının Seyid Müntəzir Billah olduğunu yazır, bu şəxsin də 20-ci nəsilə babası Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Seyid Abbas bəy XVII əsrin sonu - XVIII əvvəllərində Güney Azərbaycandan Talış mahalına – Xarxatan kəndinə köçüb məskunlaşmışdır. Bu kənddə yaşayarkən yerli feodallarla yaxınlaşan Seyid Abbas bəy bu kəndin sahibi Boradigahlı Əsəd bəy Hüseyn bəy oğlunun bacısı Ahu xanımla ailə qurmuşdu.

Seyid Abbas bəyin Qara xan, Mir Təhmasib bəy, Kəlbəli sultan adlı oğlanları vardı.

Qara xanın əsl adı Seyid Cəmaləddin Əlidir. O, Lənkəran xanlığının əsasını qoymuşdu. Xanlığın siyasi və iqtisadi qüdrətini möhkəmlədən Qara xan İran təhlükəsindən qorunmaq üçün nizami qoşun təşkil etmişdi. Müstəqil Talış xanlığı yaratmışdı.

Qara xan 1786-cı ildə vəfat edib.

Qara xanın Mir Mustafa xan, Mir Bağır bəy, Mir Əsədulla bəy, Mir Hətəm bəy, Mir Yəhya bəy, Mir İbrahim bəy, Mir Məhəmmədrza bəy, Seyid Rza bəy, Mir Əsgər bəy, Mir Mehdi bəy adlı oğlanları vardı. (Исмаилов, Эльдар Эльхан оглы. Генеалогия Талышинских-Талышхановых, Баку, 2001. - 78, [1] с. 12.)

Mir Bağır bəy Qara xan oğlu Lənkəran şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl saray təhsili almışdı.

Mir Bağır bəy Rusiya tərəfdarı idi. Bir neçə dəfə Həştərxanda olmuş, qardaşı Mir Mustafa xanın adından danışıqlar aparmışdı.

Mir Bağır bəyin törəmələri **Mirbağirov** soyadını daşıyırdılar.

Mir Bağır bəyin Mir Mövsüm bəy adlı oğlu vardı.

Mir Mövsüm bəy Mir Bağır bəy oğlu Lənkəran şəhərində doğulmuşdu.

Mir Mövsüm bəyin Mir Əbutalıb bəy, Mir Sadıq bəy, Mir Şahı bəy adlı oğlanları vardı.

Mir Əbutalıb bəy Mir Mövsüm bəy oğlu Talış xanlığının ərazisində, Əsalim mahalında anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Türk, Fars, Ərəb və Rus dillərini bilirdi. Mirbağirov soyadını daşıyırdı.

Mir Əbutalıb bəy Mirbağirov mənşəcə zadəgan idi. Talış xanlığının hakimi, polkovnik Mir Həsən xan 1823-cü ildə Həştərxan quberniya idarəsinə məlumat verirdi ki, Əbutalıb Mir Mövsüm oğlu Mirbağirov onun qohumudur və "onun yanından ticari işlərinə görə ayrılıb. O, Rusiya imperiyasının şəhərlərində o qədər olacaq ki, ondan o qədər iş tələb edəcəklər". 1825-ci ildən Mir Əbutalıb bəy Həştərxan şəhərində yaşayırdı. 1827-ci ilin iyun ayından müvəqqəti, sentyabr ayından daimi Həştərxan ticarət evinə I gildiyə tacir kimi qeyd olundu. (ГАО. Ф.1. Оп.11. Д.195. Л.17об., 18, 21 об.).

Mir Əbutalıb bəy Mirbağirov Məhəmməd şah Qacardan xan ünvanı aldı.

Mir Abutalıb xan Mirbağirovun Həştərxanda, Moskva küçəsində iki mərtəbəli böyük imarəti vardı. Birinci mərtəbədə 8 mağaza yerləşirdi. Eləcə də bütün həştərxanlıların baş çəkdikləri "Qrammafon" firmasının böyük, Nikolskinin kitab, "Enerji" və oyuncaq mağazaları da bu mərtəbədə idi. İkinci mərtəbədə N.S.Şaverdovanın gimnaziyası qərar tutmuşdu. [Бондарев Д. Жемчужина Каспия. / Д.Бондарев. Астрахань : Ниж. -Волж. кн. изд-во. -1977. - 80 с.; с. 37]

Bir ara Həştərxanda yaşayan yazıçı İ. Aksakov qohumlarına yazdığı məktubda bildirirdi ki, burada İran tacirlərindən "Birinci dərəcəli tacir və varlı kapitalist" Mirbağirov yaşayır. Mirbağirov qardaşları iranlılar arasında ən nəcibi və gö zəlidirlər. Ağdərili, top qara saqqal, böyük gözlər, gö zəgəlimli kostyum, bahalı şal qurşaq, üstən də qaftan və yaxud xalat, yarıq qolluqlarla – bütün bunlar fəvqalədə effektivdir. (Е.И. Герасимиди, Купеческая Астрахань в «письмах к родным» И.Аксакова. <http://do.gendocs.ru/docs/index-37192.html?page=4>)

Mir Əbutalıb xan Mirbağirov Xəzər dənizinin İran və Rusiya (indiki Türkmənistan və Həştərxan) sahillərindəki baliqçılığı tamamilə öz əlinə almışdı.

Podpolkovnik İ.F. Blaramberq 1837-1840-cı illərdə İranda olmuş və İranın statistik təsvirini tərtib etmişdi. O, yazır: "İranlı Mir Abutalıb Mirbağirov, Həştərxanda I gildiyə tacir olan bu şəxs İran dövlətindən Gilanın Səfidrud çayındakı, eynilə Astrabad körfəzini Şəkil çayınadək,

bütün Türkmən sahillərini Qorqanadək, hər yanda balıqçılığı almışdı". [Бларамберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии. Санкт-Петербург, 1853, с.360. стр. 26.]

Türkmən müəllifi Annaməhəmməd Qılıçov "Balıqçılar" adlı oçerkində yazır: "Kiyat xan 14 iyul 1836-cı ildə Xəzəri tədqiq edən Karelini Həsənquludakı yomudların yanına dəvət etmişdi. Türkmənlər İranlı tacir-balıq sənayesi ilə məşğul olan Mir Əbutalib Mirbağirovdan Karelina şikayət etdilər. O, o zaman cənubi-şərqi Xəzərin demək olar ki, bütün hər tərəfini tutmuşdu. Orda özbaşnalıq edirdi. Bağırov nəinki suyun zənginliklərindən istifadə edirdi, çalışırdı ki, hövzəyə Rusiya təbəələri olan rəqiblərini yaxın buraxmasın". ([https://unotices.com/book.php?id=116738 &page=8](https://unotices.com/book.php?id=116738&page=8))

Mir Əbutalib xan Mirbağırov Xəzər dənizində üzən bir neçə gəminin sahibi idi. İ.F. Blaramberq yazır: "Mirbağırov şöhrəti hər yana yayılmışdı. Xəzər dənizini demək olar ki bütün vətəgələri onun əlində idi və burdan xeyli qazanc əldə edirdi. O, Həştərxan və Qazanda qurulmuş gəmilərdən istifadə edirdi. Bu gəmilərdə rus losmanları və dənizçiləri xidmət edirdilər. İran tacirləri Həştərxanda həvəslə çalışırdılar. Rus və İran məmurlarının bürokratik əngəllərindən yaxa qurtarmaq üçün onlar Həştərxanlı rus təbəəsi kimi qeyd olunurdular". [Бларамберг И. Ф. Статистическое обозрение Персии, составленное в 1841 г. — ЗРГО, 1853, кн. VII., с. 14]. Bu ayaqdan İ.S. Aksakov da qeyd edirdi: "Burda çoxli iranlı tacirlər yaşayırlar. Onlar əmin-amanlıqla gün-güzəran sürürlər, rahatca evlərə yiyələnirlər, icarəyə götürürlər. [Аксаков И. С. Письма из провинции. М., 1991., с. 57].

Qaynaqlarda yazılır: "İrənin məşhur tacirlər ailələri ticarətdə bütün bölgələri öz nəzarətləri altlarında saxlayırdılar. Ən varlı və nüfuzlu mirbağırovlar ailəsi, ailənin üzvü Əbutalib rus təbəəliyini qəbul edib, İrənin Xəzəryanı əyalətlərində rus-İrə ticarətinin inkişafına böyük təsir göstərirdi. (АВПР. Ф. «СПб. Гл. Архив». 1—9, оп. 8, 1835—1839, д. 9, л.71.). Əbutalib bütün kapitalını İrana köçürürdü. Həştərxanda yerləşən bütün iranlılar onu "xan" adlandırırdılar və onun icazəsi olmadan hüç kim nə rus tacirləri ilə alver edirdi, nə də gəmisində onları aparırdı. (Н.А.Кузнецова, Иран в первой половине XIX века, М. : Наука, 1983. - 265 с. с.142)

Mir Əbutalib xanın Mir Əbdülcavad xan, Mir Ağa xan adlı oğlanları vardı.

Mir Əbdülcavad xan Mir Əbutalib xan oğlu Mirbağırov Rusiya imperiyasının Həştərxan şəhərində dünyaya gəlmişdi. İbtidai təhsilini

mədrəsədə almışdı. Sonra gimnaziyada oxumuşdu. Savadlı olduğundan dolayı mirzə ünvanı daşıyırdı.

Mir Əbdülcavad xan Mirbağirov 1871-ci ildən I gildiya tacir idi. O, qardaşı Hacı Mir Ağa xanla birlikdə Həştərxan şəhərində daşınmaz əmlakın icarəsi ilə məşğul olurdu. Onların şəhərin 2-ci sahəsində olan mülkləri 1892-ci ildə 82000 manat dəyərində idi (**ГАО. Ф.94. Оп.1. Д.34507. Л.69об.-70, 73об.-74, 221об. -222.**).

1893-cü ildə maliyyə işlərinin pisləşməsindən dolayı az qala iflasa uğrayacaqdı. O, arvadı və oğlu Mir Əbutalib xan II gildiya dərəcəsinə endi (**ГАО. Ф.94. Оп.8. Д.181. Л.17.**).

Mir Əbdülcavad xan Mirbağirov 1903-cü ildə vəfat edib.

Mir Əbdülcavad xan Mirbağirov Hacıyə xanımla ailə qurmuşdu. Mir Əbutalib xan adlı oğlu vardı.

Mir Əbutalib xanın ikinci oğlu Mir Ağa xan Rusiya imperiyasının Həştərxan şəhərində anadan olmuşdu. İbtidai təhsilini mədrəsədə almışdı. Sonra gimnaziyada oxumuşdu. Müqəddəs Məkkəyi-müşərrəfi ziyarət etmişdi.

Hacı Mir Ağa xan Mirbağirov I gildiya tacir idi.

1875-ci ildə imperator II Aleksandr Həştərxan qubernatorunun xahişi ilə Hacı Mir Ağa xan Mirbağirova Nasirəddin şah Qacar tərəfindən təltif edilən 2-ci dərəcəli "Şiri-Xurşid" ordenini qəbul edib taxmasına icazə verdi (**Астраханские губернские ведомости. – 21 июля 1875 г. - №67.**).

Hacı Mir Ağa xan Mirbağirov Həştərxan həbsxanasının hamisi idi. O, bir çox məktəblərə yardım edirdi. Onun çəkdiyi zəhmət boşa getmədi. İmperatorun əmri ilə o, 22 dekabr 1890-cı ildə "Səylərə görə" qızıl medalla, Stanislav lenti ilə təltif edildi (**Астраханские губернские ведомости. – 09 января 1890 г. - №8.**).

SƏNƏDLƏR

Fərman

Фирман наместника Мазандерана об отдаче купцу Мир-Багирову на откуп рыболовных промыслов, принадлежавших астрабадским туркменам

Апрель 1826 г.

Высокое повеление последовало тако: Мир-Абу-Талиб-бек-Машади-Мир-Багирову, судовщику, отдали мы ему на откуп с сего собачьего до свиного года (Даты приводятся по календарю двенадцатилетнего цикла, употреблявшегося у туркмен) — на 10 лет — рыболовные воды по рекам Гурген, Багу и другим речкам Беш-Тепе, которые от Гургена и до Ашрефа находятся, и до трех саженой глубины в море при окрестностях сих рек за 165 туманов тавризскими деньгами каждоудно (то есть 1650 рублей российскими деньгами), дабы с начала месяца Созвездия Рака собачьего года (то есть июня месяца 1826 г.) — со времени заключения сего договора отправил он от себя человека, который будет заниматься рыболовством, а между тем для жительства работников избрал бы место, где пожелает, и никто ему препятствия чинить не должен; равно брать рабочих людей на месте или из других мест привозить он волен и никто ему воспрещать того не должен, откупные же деньги по переводу обязан уплачивать ежегодно и отнюдь не медлить и не задерживать их. Любезнейшему сыну нашему Бедиуз-Заману, беглер-бегу Астрабада, Гургена и прочих мест подтверждаю поступать по прописанному и чтобы в промыслы по реке Гурген и прочим, как объяснено выше, отданные только одному Мир-Абу-Талиб-бек-Мир-Багирову, судовщику ленгерудскому персиянину, никто другой не вмешивался, что и обязывается исполнить.

На обороте приложены шесть печатей разных чиновников, при шахзаде находящихся и управляющих его делами.

(АКАК, т. IV, ч. II, Тифлис, 1875 г., стр. 742. Перевод с персидского.)

Мәктуб

Письмо туркменских старшин астраханскому гражданскому губернатору о принадлежности им рыболовных промыслов в Астрабадском заливе

19 июля 1826 г.

После молитвы к богу и пророку следует: “Свидетельствуем особенное высокопочтение от лица всего туркменского народа губернатору и всем начальствующим в присутственных местах и уведомляем, что мы благополучны. Да сохранит и вас всевышний господь бог под своим покровительством и да не оставит своей милостью! После засвидетельствования сего высокопочитания уведомляем вас, что астраханские купцы прибыли, ходили к шаху-заде и за несколько туманов денег взяли на откуп култук и получают на то бумагу. Мы все, туркменцы, согласились на следующее: култук наш, рыба наша, рыбу ловим мы, рыбу продаем мы, персиянам до того никакого дела нет. И сколько уже времени они не вступались в оный! Из уважения к российскому государю мы думали, что о сем довольно будет до сведения вашего каким бы то ни было образом; но сие никак до вашего сведения не дошло. Теперь мы так решили: сделать оное известным вам; вы же непременно доведете до сведения главнокомандующего Ермолова, что тот култук в нашей власти и что шаху-заде до онога дела нет.

Да будет также известно вам, что ежели после сего купцы придут и с шахом-заде учинят сделку, то мы им рыбы не дадим; что вздумаем, то и сделаем: не сомневайтесь в этом. Ещё уведомляем вас: ежели купцы станут уверять нас, что култук состоит за шахом-заде и что туркменцам до онаго дела нет, то сие неправда: будьте в том уверены”.

(Вместо подписи приложено четыре печати)

(АКАК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1875 г., стр. 742—743. Перевод с туркменского).

Qeyd

Записка астраханского купца Мир-Багирова астраханскому военному губернатору о развитии торговли с Хивой и Ираном через остров Челекен

(11 апреля 1836 г. записка Мир-Абуталиба Мир-Багирова была доведена до сведения канцлера К. В. Нессельроде (см. АВПР, ф. Гл. архив 1—9, 1836—1864 гг., д. 5, лл. 11—11 о5))

5 февраля 1836 г.

Остров на Каспийском море, называемый Челекеном, он же и Нефтяной, лежит на восточной стороне близ туркменского кряжа, в расстоянии от Астрабадского залива на 350, а от берега в 20 верст.

На всем пространстве сего острова находятся источники нефтяные, соляные и особо жидкости сального свойства черной цветом, удобной для освещения, называемой нефтягил, без дурного запаха.

Лет за 16 тому времени остров Челекен не был обитаем туркменами, он находился в свободном положении, но один из туркмен, кочевавших при берегу Астрабадского залива, некто из кузнецов по имени Кият, который имел случай быть в Астрахани, научившись объясняться по-русски, всмотревшись в свойство торговых дел и положение прав Каспийского моря, отправился через три года обратно на прежнее жительство и в упоении духа к приобретению богатства и желания независимости от неиствующих туркменских старшин от них отложился.

Остров Челекен в исполнение плана его стал удобнейшим предметом, Кият нашел из туркмен последователей себе, склонил их и с ними, в числе 40 кибиток, (В другом документе сообщается “Из туркмен покровительства России ищут те в особенности, которые, отложась от своих ханов, в персидских владениях пребывающих, находятся на обливных Каспийского моря островах, вообще называемых нефтяными. Число их не более 1000 кибиток, над коими старшиной известный Кият, обрусевший, так сказать, по связям с русскими, и который, из простого кузнеца сделавшись старшиной, имеет большое влияние на умы своих островитян” (см. ГАОО, ф. 6, оп. 10, д. 4358, лл. 30—31)) бежал с прежнего кочевья на означенный остров Челекен, где свое кочевье, чтобы лучше удержать свою независимость от туркмен, которые не оставляли его без преследова-

ния, он обратился к российскому правительству, отправляясь несколько раз в Тифлис и являясь там к главноначальствующим, представил себя к услугам, кои были приняты. Но польза их более или менее соответствовала настоящей своей цели, по крайней мере Кият не упустил ничего из виду для своего блага, он при каждом возвращении из Тифлиса посеивал слухи между туркменами об особенном к нему благорасположении российского правительства и, наконец, внушил, что пожалованная ему золотая медаль есть знак благоволения на уступку в полное его распоряжение означенного острова и что всякое к нему, Кияту, и выгодам острова притязание может быть со стороны российского правительства уничтожено во всем существовании того, кто будет виновником в покушении.

Народ, каковы туркмены, состоя в глухой давности от России, и чужды всякого сведения, допустив к себе вероятность, Киятом выдуманную, и они из уважения к российской державе, в владельчествовании которой состоит и самое Каспийское море, не простирают далее к тому острову Челекен, как чуждому твердой земли, никакого влияния.

Таким образом, природные источники острова Челекен обращаются в собственную корысть одного туркменца Кията, который нефть отпускает продажей для продовольствия жителей персидских провинций: Астрабадской, Мазандеранской и Тункабинской, оставя через то бакинскую нефть, состоящей казенной оброчной статьей на откупе, для одной Гилянкой провинции; соль с озер, лежащих на том острове, без исключения идет для жителей Гилянкой и прочих персидских провинций; прежде же произведение источников в виде черного сала отпускается в Хиву, для которого хивинцы нарочито приезжают на туркменский кряж и разбирают более 2 тыс. пудов.

Сие последнее сношение хивинскою народа с островом открывает особую дорогу от туркменского кряжа в Хиву, эта дорога идет подле Балханской горы и не более как в 7 дней совершит ход караванов до Хивы, она достаточна пресной водой и не имеет никакого пути затруднения. Другая же дорога под названием Ох имеет совсем тому противное положение. Она идет близ Мангышлака, безводна, песчана, гориста и далека; по ней хотя известный российский путешественник г-н Муравьев и был проводим вызвавшимся из преданности к российскому правительству кем-то из туркмен, и едва ли не тем ли Киятом, о котором упоминается здесь под именем обитателя острова Челекен, но он, конечно, не хотел показать той ближайшей

дороги близ Балханской горы и повел нарочито дорогой Ох, дабы первую сокрыть от сведения российского правительства.

Что дорога Балханской горы имеет противу дороги Ох совсем другую удобность, доказательством тому послужит бывшее отправление в Хиву в 1833 г. товаров российскоподанным из персиян 1-й гильдии купцом Мир-Багировым, приказчик которого из персиян доставлял этой [292] дорогой без всякого затруднения товары, привез оные в Хиву и по продаже возвратился оттуда тем же путем с искупленным там товаром.

Выгодные и необходимые для жителей персидских провинций источники, коими изобилует остров Челекен, хотя и обращали на себя внимание персидского правительства на обладание сим островом, но неимение морских судов, необходимых в сношении с островом, уничтожило эту предприимчивость, следовательно, в настоящем положении сего острова нет ближе и справедливее принять остров Челекен в принадлежность российского правительства подобно прочим островам, состоящим в Мангышлакском заливе, а именно: Кулалы, Подгорный, Святой, Орлов и прочие, на которых ныне свободно производится российская промышленность. Остров Челекен сам по себе не менее откроет полезнейших видов для России, то есть и через приобретение пользы от источников онаго, которые из персиян российский подданный 1-й гильдии купец Мир-Багиров на первый случай соглашается взять на четырехгодичное содержание и может платить за это в год по 40 тыс. рублей в пользу государственных доходов, и ближайшее сношение с Хивой; допустив только на туркменском кряже некоторые торговые связи, тут обитаемый народ охотно войдет и в подданство России, и пленные в Хиве откроют для себя путь к выходу на свободу. (Документ без подписи)

АВПР, ф. Гл архив 1—9, 1836—1864 гг., д. 5, лл. 4—8.).

Хәбәр

Донесение астраханского военного губернатора управляющему Азиатским департаментом Министерства иностранных дел о природных богатствах острова Челекен

21 марта 1836 г.

Милостивый государь Константин Константинович! По прибытии моем из С.-Петербурга в Астрахань здешний из дворян 1-й

гильдии купец Мир-Абуталиб Мир-Багиров при официальной бумаге от 5-го февраля представил ко мне записку, в списке у сего включаемую, с изложением описания острова Челекень (он же и Нефтяной), лежащего близ туркменского кряжа около восточных берегов Каспийского моря.

В записке этой Багиров главнейше изъясняет:

а) что остров Нефтяной изобилует знатным количеством нефти, солеными местами и особо, по его словам, жидкими веществами черного цвета, сального свойства, годными на освещение;

б) что остров Челекен, или Нефтяной, находится в владении некоего Кията из рода тухменцев, который, завладев сам собой (То есть самовольно) сим островом и произведя торг добываемой там нефтью и солью, сбывая оные в Астрабадской, Мазандеранской и Тункабинской персидских провинциях, делает подрыв сбыту нефти и соли, добываемых в российских провинциях;

с) что изобилие Нефтяного острова вышесказанным сальным веществом, годным для освещения, привлекает туда хивинцев, которые и разбирают оное для своего употребления до 2 тыс. пудов;

д) что от туркменского кряжа к Хиве, кроме дороги, именуемой Ох, указанной туркменцами генералу Муравьеву во время следования его в Хиву, существует неизвестная ещё для российских поданных дорога, удобнейшая и кратчайшая для следования караванов в Хиву, помимо Балханской горы;

е) что богатство Нефтяного острова нефтяными источниками, солью и проч., для Персии необходимых, хотя и обращали внимание тамошнего правительства, но Персия не имеет способов сим островом воспользоваться по неимению морских судов для сообщения с государством... (Опущены слова, не имеющие логической связи с текстом) и что по обладанию нашим правительством Каспийским морем утверждению за собой островов у восточных же берегов сего моря остров Нефтяной должен быть усвоен ближе Россией подобно островам, близ туркменского кряжа лежащим, как-то: Кулалам, Подгорному, Святому и проч., нежели находиться в руках частного лица, каков Кият из рода туркменцев.

В заключение всего астраханский из дворян 1-й гильдии купец Мир-Абуталиб Мир-Багиров присовокупляет, что в убеждение несомненных выгод, предоставляемых по торговле с островом Нефтяным, он вызывается платить казне за отдачу сего острова ему,

Багирову, в четырехгодичное откупное содержание на первый уже раз по 40 тыс. рублей в год.

Находя вышеупомянутые обстоятельства, изъясненные Багировым, заслуживающими внимания и предавая оное ближайшему благоусмотрению вашего высокопревосходительства, обязываюсь довести до сведения вашего, милостивый государь, что, имея в виду отношение (Документ не публикуется) ваше от 6 августа 1835 г. № 1945, я признал нужным подлинную записку гражданина Багирова по сему делу в то же время передать начальнику экспедиции, посылаемой для осмотра восточных берегов Каспийского моря, коллежскому асессору Карелину.

Примите удостоверение в совершенном моем почтении и преданности, с коими имею честь быть вашего высокопревосходительства милостивого государя покорнейший слуга Н. Тимирязев

(АВПР, ф. Гл. архив 1—9, 1836—1864 гг., д. 5, лл. 2-3, 10.)

Мәрузә

Рапорт Г.С.Карелина главнокомандующему на Кавказе о мерах по развитию торговли рыбными продуктами в Юго-Западной Туркмении

(27 марта 1836 г. Г. Карелиным был послан рапорт такого же содержания министру финансов и главноуправляющему корпусом горных инженеров Е. Ф. Канкрину (см. Архив РФ, ф. 157, оп. 1, д. 23, лл. 22—25))

23 марта 1836 г.

Астраханский купец Александр Герасимов (Александр Герасимов лично отвез этот рапорт Г. В. Розену) по совету моему в исходе 1834 г. предпринял поездку в Туркмению к юго-восточным берегам Каспийского моря, где через посредство известного приверженностью к России старшины иомутского племени Кият-бека вступил в самое дружественное и тесное сношение с туземцами, заключил с ними промышленный договор, по силе которого туркмены отдали ему воды, между Черной речкой и Белым бугром заключающиеся, с обязательством ловить для него рыбу и готовить клей и икру. Полезные начинания Герасимова увенчались совершенным успехом, но по приходе его в Астрахань вместо ожидаемого ободрения астраханское губернское правление предписало отобрать привезенную им

рыбу и товар, а самого Герасимова ещё до прихода с моря без следствия и разбирательства отдать под суд. На эту меру решилось губернское правление, основываясь на прошении, поданном купцом из персиян Мир-Абуталиб Мир-Багировым, что будто бы воды, отданные туркменами Герасимову, суть достояние персидского правительства и от сего последнего даны ему, Мир-Багирову, на откуп. (По этому вопросу впоследствии шла переписка между министром финансов Е.Ф.Канкриным и вице-канцлером К.В.Нессельроде, в результате которой было решено лишить купца Мир-Багирова монопольных прав на перевозку челекенской нефти и соли, на ловлю рыбы у туркменских берегов (см. АВПР, ф. Гл. архив 1-9, 1836-1864 гг., д. 5, лл. 22-24, 27-28 об.)) Впоследствии, когда сам Мир-Багиров усмотрел неосновательность своего домогательства, чтобы подкрепить прежнее прошение свое, представил другие талаги, никем не засвидетельствованные и будто бы данные ему от иомутского отделения туркменов джафарбай, живущих на речке Гурген, подвластных Персии. (20 июля 1836 г. туркмены-иомуды дали купцу А. Герасимову письменное свидетельство о том, что они только с ним заключили контракт на ловлю рыбы, а контракт Мир-Багирова является поддельным (см. док. № 214)) Купец Герасимов, в твердой уверенности на правоту свою полагая, что несправедливый приговор губернского правления, вступившего в разбирательство не принадлежащего ему дела, есть только временное недоразумение или ошибка присутственного места, приготовил по уговору с туркменами шесть мореходных судов со всеми припасами, стоивших ему большей части капитала, но губернское правление, упорствуя в первом своем незаконном определении, приказало обязать его подпиской, что из вод, обозначенных в прошении Багирова, рыбы ни под каким предлогом не принимать и не покупать. Когда же Герасимов, лишась таким образом почти всего состояния, решался уже, известив лично вступивших с ним в связи туркмен о постигшем его несчастий, искать промыслов в других водах, губернское правление предписало, вызвав в Астрахань лоцманов его, стоявших за 100 верст во всей готовности на взморье, обязать подписками в такой же силе, как и самого хозяина их, купца Герасимова. Столь явная затяжка имела следствием то, что, пока лоцманы ездили в Астрахань, наступила зима и Герасимов увидел себя в печальной необходимости нарушить договор с туркменами, ожидавшими его, по условию, осенью, обратить труды

их ни во что и лишиться, как он показывает, до полумиллиона рублей в разных по проискам Багирова убытках.

Опираясь на благодетельный и справедливый отзыв, данный вашим высокопревосходительством господину астраханскому военному губернатору, и на объяснение, полученное губернским правлением от астраханского порта, Герасимов льстил еще себя надеждой, что в деле спорном, в котором все оправдывало его, он, по крайней мере, до произведения формального следствия на месте или до получения решительного настояния вашего высокопревосходительства будет в законтрагованных водах пользоваться равными с Багировым правами, и во ожидании этого подал господину астраханскому военному губернатору прошение, в котором излагал все подробности, выказал неблагонамеренность и происки Мир-Багирова к устранению в богатых рыболовных водах всякого соперничества с коренными русскими и в заключение просит, чтобы во уважение того, что он вместо чаемого ободрения на поприще отечественной промышленности лишается всего благосостояния, дозволено ему было с самим Багировым или его поверенным разобратся на месте при посредстве моем как чиновника, которому от правительства поручено завести с туркменами промышленные и торговые связи; вместе с тем обратился он и ко мне с просьбой: не отказать от этого поручения как такого, которое может иметь последствием кратчайшее достижение предположенной мной цели. Я не счёл себя в праве отвергнуть желание Герасимова, во-первых, потому, что дело его тесно связано с видами правительства, изъясненными в высочайше утвержденной, данной мне от его сиятельства господина министра финансов инструкции, во-вторых, Герасимов начал сближение с туркменами по собственному моему совету для расширения отечественной промышленности и торговли, в-третьих, что ещё до приезда моего в Астрахань получил я секретно от господина астраханского военного губернатора бумагу, которою просил меня препятствовать Герасимову в водах, оспариваемых Багировым, таким образом видя, что астраханское местное начальство всеми мерами берет одну только сторону Багирова в конечный вред попыткам коренных русских; я отнесся частным письмом к губернскому прокурору господину надворному советнику Нефедьеву, прося его в случае надобности поддержать Герасимова в справедливом его домо-

гательстве. А как на этот раз губернское правление осталось непреклонным, то господин прокурор нашелся вынужденным протестовать.

Наконец, на днях получен отзыв нашего полномочного министра в Персии генерал-майора графа Симонича в ответ на требование здешнего военного губернатора объяснение: имеют ли какое-либо право туркмены Гасан-Кулийского и Кюмиш-Тепинского обществ на распоряжение без соучастия персидского правительства водами, оспариваемыми у Багирова Герасимовым (то есть водами, заключающимися между Черной речкой и Белым бугром, лежащим восемнадцатью верстами севернее реки Атрек, вне Астрабадского залива). Отзыв этот написан вовсе неясно, а именно, что полномочный министр обращался к персидскому министру иностранных дел мирзе Масуду с вышеизложенным вопросом и получил в ответ (как и ожидать должно было), что все туркмены суть подданные Персии и не имеют права располагать водами без особенного на то разрешения от астрабадского правителя. Затем его сиятельство граф Симонич, оговорив, что хотя, в сущности, туркмены считают себя независимыми, но персидское правительство всегда старается доказывать права свои на покорность сих племен, заключает: “Вследствие такого объяснения я не затруднился приказать засвидетельствовать в нашей миссии акт, представленный Багировым на откуп астрабадских вод. Губернское правление, не имея ещё в виду подобного решения, всеми мерами поддерживавшее персиянина Мир-Багирова, получив этот отзыв, не только отказало Герасимову, но через полицию определило распубликовать по городу Астрахани, что: как все туркменские племена, по отзыву графа Симонича, подвластны Персии, то чтобы никто не осмеливался ходить в туркменские воды, не спрося предварительного дозволения от астрабадского правителя, причем возвратило Герасимову заключенные им с туркменами талаги с надписью, что они уничтожаются, не приняв в соображение, что подобные талаги то же, что и вексель, ибо по силе заключенного уже условия, нашим начальством засвидетельствованного, как Герасимов, так и туземцы сделали издержки и вошли во взаимные обязательства на большие суммы. Таким образом, определением здешнего gubernского правления, неправильно растолковавшим отзыв полномочного министра в Персии, приведены в недоразумение здешние капитальные промышленники, взиравшие на дело Герасимова как на опыт, долженствовавший указать им новый путь и

новые богатства к возвышению упований промышленности и торговли. Купец Герасимов, сделавший большие приготовления, совершенно пал духом и видел неизбежность конечного разорения, ибо распоряжением астраханского губернского правления предоставлен ему был единственный ход в незначительную часть Каспийского моря, эмбинскими водами именуемую, куда ни по роду судов его, ни по запасам итти было незачем. В этом критическом положении он вновь обратился ко мне, умоляя спасти его и предлагая, что примет все условия, лишь бы помочь отчаянному его положению, которое еще тем становилось ужаснее, что публикация по городу отняла у него кредит как у человека, которого дела и предприятия должно считать вовсе погибшими. Имея в виду, что начинания Герасимова в тесной связи с государственной пользой и давнишними ожиданиями правительства, я взял его сторону и заключил с ним контракт, по силе коего и на основании данной мне инструкции отдал он суда свои: бриг “Астрахань”, шкоут “Св. Андрей” и “Св. Николай” и разъездное судно “Василий” в распоряжение экспедиции с тем, чтобы за разъездное судно с комплектом служителей, долженствовавшее исключительно быть употребленным для береговых описаний, заплатить ему за все время плаванья экспедиции 3 тыс. рублей ассигнациями; а остальными судами располагать по моему усмотрению для торговли и промышленности у туркменских берегов, при чем довольствоваться ему только тем, что доставят примерные опыты, предоставляя дальнейшее ободрение, по мере заслуг, благоизволению высшего правительства. Единственно этой мерой и после неприятной переписки с господином астраханским военным губернатором успел я ободрить купца Герасимова, которого, равно как и брата его Никиту Герасимова, принял я в состав экспедиции и отправляю ныне с почтительнейшим рапортом к вашему высокопревосходительству, осмеливаясь всепокорнейше просить: силой высочайше предоставленной вам власти разрешить Герасимову лов рыбы в туркменских водах, искони свободных, вразумить астраханское губернное правление в важности сделанной им к государственному вреду ошибки, могущей ещё быть исправленной, возобновить контракт, заключенный Герасимовым с Кият-беком и двумя туркменскими обществами иомутского племени, святость которого не позволяют нарушать ни правота самого дела, ни политика, и что под названием астрабадских вод должен быть подразумеваем Астрабад-

ский залив, омывающий берега двух провинций: Астрабадской и Мазендеранской. Если бы я внял публикации по городу Астрахани, что все кочевые племена Туркмении в подданстве Персии, то мне нечего бы было предпринимать высочайше поведенную мне экспедицию, ибо в инструкции воспрещено касаться персидских пределов. В Баку буду иметь честь ожидать повелений вашего высокопревосходительства.

Карелин

(Архив АН РФ, ф. 157, оп. 1, д. 23, лл. 9—12.).

Şahadət

Свидетельство от туркмен-йомутов астраханскому купцу Александру Герасимову об отдаче ему на откуп рыбных промыслов юго-восточного побережья Каспийского моря

20 июля 1836 г.

В прошлом году заключили мы, йомутский народ, контракт с купцом Александром Герасимовым, по которому обязались мы в наших водах от самой реки Кара-Су до Гасан-Кулийского селения, выше реки Атрек, ловить для него, Герасимова, рыбу и готовить клей и икру, а он оставил нам деньги, товары и снасти и обещал прибыть осенью прошлого года для забрания рыбного товару, который мы должны были приготовить. При отъезде его в Астрахань отправили с ним своего поверенного однородца Кадыр-Мамеда. Но мы дожидались Герасимова напрасно всю прошлогоднюю осень, зиму и весну нынешнего года, так что вся почти наловленная рыба испортилась. Между тем астраханский купец из персиян Мир-Абуталиб Мир-Багиров (О действиях купца Мир-Багирова см. док. № 212) через брата своего персиянина Мир-Садыка старался нас уверить, что Герасимов обманул нас, и просил, чтобы мы отдали ему приготовленную для Герасимова рыбу, заявляя, что его [Герасимова] не будет, а между тем рыба вся пропадает даром. Часть из нашего народа, видя, что действительно в течение почти года Герасимов не являлся, а рыба и икра на большие суммы делалась негодной, уступила Мир-Багирову то, что было приготовлено для Герасимова. Наконец, прибыл и Герасимов, а с ним и наш туркменец Кадыр-Мамед, от которого узнали мы, что Мир-Багиров представил какой-то контракт, данный ему будто от народа йомутов, и что воды наши

от Кара-Су до реки Атрек и выше по проискам Мир-Багирова будто бы названы персидскими. Поэтому мы, народ иомутский, должны торжественно объявить, что мы от Персии никогда не зависели, живем на теперешних землях триста восемьдесят лет свободными и с божьей помощью никогда не будем слугами Персии, а единственно ищем высокого покровительства и милости великого российского императора, которого почитаем нашим государем; что печати, представленные Мир-Багировым, поддельные, им самим составленные, а если кто-либо из туркмен-йомутов дал ему такие, то разве какие-нибудь подлые люди, подобно собаке, за куском хлеба бросающиеся; таких людей считаем мы изменниками, разбойниками, ворующими у родной матери и отца, ибо мы всегда считали Атрек отцом, а Гурген матерью, и родителей своих не продадим. Если бы земля наша и воды были персидские, то персияне как хозяева и господа нас не допустили ими распоряжаться, но, благодаря бога, ещё ни один вооруженный персиянин не смел показаться на земле йомутов без наказания. Наконец объявляем, что хотя Герасимов до решения своего начальства отказался производить рыболовство ниже реки Атрек до Кара-Су, но мы ему вновь подтверждаем контракт во всей прежней силе и не допустим персиян распоряжаться нашей собственностью. Милость и правосудие бога и белого царя вознаградят понесшего великие убытки купца Герасимова и накажут негодного, злого и несправедливого Мир-Багирова. Свидетельство сие дано Герасимову за подписями и печатями казья и старшин иомутского народа 20 июля 1836 г. в главном месте иомутской земли — Гасан-Кулийском селении.

Переведено со слов Якши-Мамеда, старшего сына Кият-хана.

(Архив АН РФ, ф. 157, оп. 1, д. 28, лл. 18—18 об. Перевод с туркменского.)

Tasvir

Из отношения вице-канцлера министру финансов об отказе купцу Мир-Багирову отдать на откуп богатства острова Челекен [1836 г.]

Милостивый государь граф Егор Францевич! На отношение вашего сиятельства от 10-го минувшего апреля (Документ не обнаружен) за № 1608, коим изволите требовать моего мнения по

содержанию представления г-на астраханского военного губернатора об отдаче острова Челекен (или Нефтяного) в откупное содержание астраханскому купцу, из персиян, Мир-Абуталибу Мир-Багирову, честь имею ответить, что по разным соображениям, ниже сего изложенным, я полагал бы решительно отказать Багирову в его домогательстве о предоставлении в его распоряжение означенного острова; ибо Багиров известен за человека самого неблагонамеренного и которого все виды клонятся токмо к тому, чтобы удалить коренных русских от всяких торговых сношений с персиянами и обитателями восточных берегов Каспийского моря и всю каспийскую торговлю забрать в свои руки, в чем отчасти уже и успел своими происками. Об нем и вашему сиятельству известно из последней переписки астраханского военного губернатора и донесений коллежского асессора Карелина на счёт возникших недоразумений по туркменским рыбным промыслам, а также из отношения г-на генерал-адъютанта барона Розена по сему же делу, которое я имел честь сообщить вам для прочтения. Туркменский старшина Кият-бек (занимающий ныне с своими туркменцами остров Челекен), которого Багиров в записке своей старается представить в самом невыгодном виде, напротив того, есть человек совершенно преданный России (за что ненавидим персиянами), пользующийся большим уважением между туркменами и считающийся главой одного из племен; старающийся укоренить в туркменах привязанность к России и вообще могущий быть весьма полезным для всяких действий и видов наших на восточные берега Каспийского моря, как оказывается из всех отзывов об нем г-на главноуправляющего в Грузии и из сведений, в Азиатском департаменте имеющихся. Это он, который первый открыл русскому купцу Герасимову возможность вступить в промышленные и торговые связи с туркменами, обитающими на восточном берегу Каспийского моря близ персидских границ, и заключить даже с ними контракты на поставку ему рыбы, клея и проч., сношения, которые обещают большие успехи для нашей промышленности и могли бы и других предприимчивых торговцев побудить к подобным же действиям, но которые, к несчастью, оставлены были при самом начале их по проискам того же персиянина Багирова.

По сим уважениям я нахожу, что гораздо полезнее оставить остров Челекен в руках преданного нам туркменского старшины

Кията, нежели отдавать в распоряжение хитрого персиянина, который, кроме корыстолюбивых, а может быть даже и преступных видов, других иметь не может и которого Министерство иностранных дел основательные причины имеет подозревать в тайных против нас сношениях. Оставив остров Челекен в теперешнем его положении, правительство ничего не теряет, ибо таким образом мы без занятия сего острова как бы владеем им, поелику он занят туркменами, состоящими под покровительством России и считающими себя как бы нашими подданными, чем одолжены помянутому Кият-беку, только и желают одного, чтобы завести с нами тесные торговые и промышленные связи, следственно, и в отношении к выгодам правительство ничего не потеряет, не отдавая острова на откуп, если только будет стараться открывать промышленникам возможность входить в полезные для торговых связей или, по крайней мере, не препятствовать оным.

Вообще я полагал бы сделать г-ну генерал-майору Тимирязеву такой ответ по сему делу: что правительство имеет свои причины на оставление острова Челекен в настоящем его положении, не отдавая его в откупное содержание, а потому и домогательство Багирова удовлетворить не может.

Предавая все сие на дальнейшее благоусмотрение вашего сиятельства покорнейше прошу... (На этом текст обрывается)

(АВПР, ф. Гл. архив 1—9. 1836—1864 гг., д. 5. лл. 12—15 об)

Хəбər

Из донесения астраханского вице-губернатора Филиппова главноуправляющему на Кавказе о жалобе туркменского старшины Кадыр Мухамеда на купца Мир-Багирова

18 декабря 1837 г.

Находившийся в Астрахани сын туркменского Кият-хана – Кадыр Мухаммед-бек в поданной к г-ну военному губернатору 12-го прошедшего июня просьбе, объясняя неприязненные соотношения единоплеменников своих с Персией, жаловался на поступки астраханского из персиян купца Мир-Абуталиб Мир-Багирова, истребившего будто бы на Серебряном бугре рыболовные промысла, через что соотечественники его понесли убытку на 200 тыс. рублей, и с тем вместе просил об учинении распоряжения относительно заарестования

товаров Мир-Багирова, привезенных морем в Астрахань, и обращения их на вознаграждение понесенных его соотечественниками убытков.

Просьбу эту г-н военный губернатор предлагал на законное постановление губернского правления, которое определило, что оно не считает себя вправе приступить к каким-либо решительным распоряжениям на удовлетворение просьбы Кадыр Мухамед-бека, потому что сделанное, по словам его, нападение на Серебряный бугор произошло вне границ Астраханской губернии и по неимению о сем происшествии ни от какого начальственного лица сведения и требования, также по неизвестности о действительной справедливости показания Кадыр Мухамед-бека. Поэтому губернное правление предоставило г-ну военному губернатору подлинное прошение Кадыр Мухамед-бека препроводить к рассмотрению российского полномочного министра при тегеранском дворе, а между тем в ожидании на это от него отзыва распорядилось об отобрании через Карантинное правление от лоцмана и рабочих людей корабля “Самед”, на котором приезжал Багиров к Серебряному бугру, под присягой показаний... (Опущены сведения о показаниях рабочих корабля “Самед”, принадлежавшего купцу Мир-Багирову. Рабочие сообщали о том, что будто их туркмены брали в плен, избивали и т. д. Видимо, они давали такие показания под давлением купца Мир-Багирова)

Вице-губернатор Филиппов
(НАГ ф. 11, д. 696, лл. 22—25).

Схариғ

Астраханская казенная палата – Астраханской городской управе. №931,

10 марта 1871 г. О причислении в Астраханское 2 гильдии купечество1494.

Астраханский мещанин Мирза Абдулла Джеват Мир Багиров прошением, поданным в Казенную Палату 26 ноября 1870 г., ходатайствует о причислении его в Астраханское 2 гильдии купечество. Причем представил копию с купеческих документов, выданных ему на 1871 г. из Астраханской Городской Думы. Предварительно причисления Багирова Казенная Палата 8 декабря 1870 г. за №4362 предписала Городской Думе донести палате, нет ли препятствий к причислению Багирова в астраханское 2 гильдии купечество.

На что Дума, распоряжением от 18 декабря за №1719 донесла Палате, что препятствий на причисление Багирова с 1871 г. в Астраханское 2 гильдии купечество не имеется.

Вследствие сего и на основании 562 ст. по Продолжению 1868 г. и ст.1230, 67 и 87 Положения о пшлинах за право торговли и промыслов, Высочайше утвержденного 9 февраля 1865 г. Казенная Палата предлагает Городской Управе вышеозначенного мещанина Мирза Абдулла Джеват Мир Багирова с женою его Аминат, в 1 мужского и 1 женского пола душах, причислить в Астраханское 2 гильдии купечество на 1871 г.

Мәктүб

30-го июля 1844 года. После обеда, взяв Сапожниковский катер, с десятью калмыцкими гребцами, отправился я с Строевым по Волге к месту, где стоял прежде Покрово-Болдинский монастырь, именно при соединении Волги с быстрою рекою Болдою. Место прекрасное. По крайней мере, есть зелень, древние тополи, ива, развесистая груша. Здесь обыкновенно гуляют азиатцы. Мы вышли на берег, и вскоре представился нам чудесный вид. На лугу постланы были длинные ковры, и человек с 50 персиян, в богатых костюмах, сидели, поджавши ноги, ели и пили. Прислужники - персияне же, даже был один араб, - разносили им халву, шербет, рахат-лукум и т. п. вещи. Пестрота костюмов, новость зрелища произвели на меня необыкновенное впечатление. Когда мы проходили мимо них, то первостатейный здешний купец и богатейший капиталист Мир-Багиров, говорящий прекрасно по-русски, привстав, просил нас принять участие в их занятии, но мы учтиво отказались, пошли гулять дальше и, возвращаясь, нашли их живописными группами бродящими по лугу, лежащими на коврах, курящими кальян и т. п. Мир-Шаги-Мир-Багиров - брат известного здесь Мир-Абуталаб-Мир-Багирова, уехавшего теперь в Персию. Они аристократы между персиянами и отличаются все необыкновенною красотой. Белый цвет кожи, черная богатая борода, большие глаза, живописный костюм, подпоясанный дорогою шалью, надетый сверху кафтан или халат с разрезанными рукавами - все это чрезвычайно эффектно. Разумеется, в них не видать силы и бодрости, а видна только восточная изнеженность. Багиров представил нам своих братьев, недавно приехавших из Персии и уже учащихся русской грамоте. Впрочем, они числятся астраханскими купцами, пишутся рус-

скими подданными, и величайшие плуты. Багиров опять предложил нам чаю, но мы попросили воды, и нам подали шербет. Это чудо что такое. Прохладительное питье, составленное из воды, сахару и какого-то особенного персидского укуса. Потом я покурил немного из кальяна. Без привычки это довольно тяжело для груди: надо втягивать в себя сквозь воду дым и потом выпускать его длинную струей. Персия не вскоре потом, при нас же, разъехались. Странно было мне видеть магометанина, пользующегося европейским комфортом: Багиров с братьями сел в прекрасную коляску, запряженную четверней, с форейтором! Прочие отправились частью на дрожках, частью верхом. (И.С.Аксаков. Письма к родным. 1844–1849. - М., 1988.)

Çapa imzalanıb: 03.04.2017.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,5 ç.v. Tiraj: 100. Sifariş № 100.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az